

KRITISK SAMFUNNSVITENSKAP - DEN GANG OG NÅ

*Dagsseminar under
SV-fakultetets 50-års jubileum 2013*

REDIGERT AV RAGNALD KALLEBERG

Ragnvald Kalleberg (red.): Kritisk samfunnsvitenskap – den gang og nå.

Innleggene fra et dagsseminar ved Det samfunnsvitenskapelige fakultet,
Universitetet i Oslo. Ved fakultetets 50-års jubileum.

Utgitt av Det samfunnsvitenskapelige fakultet, UiO, november 2014.

ISBN 978-82-992667-0-3 (PDF)
ISBN 978-82-992667-0-3 (Trykt)

INNHold

Ragnvald Kalleberg: Innledning. <i>Sapere aude.</i>	6
Kalle Moene: Fin stemme – feil låt. Mimring om økonomisk teori og metode før og nå	10
Göran Sundqvist : Vitenskapsstudier – mellom teknokratikritikk og konstruktivisme	30
Kristian Stokke: Samfunnsgeografi som kritisk samfunnsvitenskap: Fra marxisme til konstruktivisme	38
Gunnar C. Aakvaag: Tre utfordringer for en kritisk samfunnsvitenskap. Kommentarer til Moene, Sundquist og Stokke	42
Marit Melhuus: Sosialantropologi. Samfunnskritikk/fagkritikk: To sider av samme sak?	56
Ragnvald Kalleberg: Fra kritisk teori til konstruktiv sosiologi	64
Cathrine Holst: Er og bør. Kommentarer til Melhus og Kalleberg	75
Siri Erika Gullestad: Psykologi – et samfunnsvitenskapelig fag?	89
Øyvind Østerud: Statsvitenskap mellom styring og kritikk	97
Erik Stänicke: Kommentarer til Gullestad og Østerud	104

Ragnvald Kalleberg: Innledning. *Sapere aude*

De 10 innleggene som er samlet her, ble presentert på et heldags seminar ved Universitetet i Oslo (UiO) 5. september 2013. Seminaret inngikk i SV-fakultetets ukeslange 50-års markering. Jubileumskomiteén ved fakultetet bestemte seg for et dagsseminar med dette tema og ba undertegnede om å ta ansvaret for faglig opplegg og gjennomføring. Temaet skulle være: **Kritisk samfunnsvitenskap – den gang og nå**. Når komiteén brukte ordet den gang tenkte man på 1960-tallet, det første tiåret av fakultetets eksistens.

1. Et 50-års jubileum stimulerer vår historiske bevissthet. Et halvt hundreår er en svært lang tid i et individs liv, men ikke nødvendigvis i en institusjons. UiO hadde eksistert i 202 år i 2013, og universitetsinstitusjonen har en nesten tusenårig sammenhengende historie i Europa. Det ble naturligvis utført samfunnsfaglig forskning og undervisning ved UiO før 1963. Men virksomheten foregikk ved andre fakulteter, det historisk-filosofiske (psykologi, pedagogikk, sosiologi, sosialantropologi) og det juridiske (økonomi, statsvitenskap). Organisert, disiplinær virksomhet åpner for et hunderårs perspektiv. Psykologisk institutt er det eldste av instituttene, fra 1909. (Om samfunnsfag og fakulteter ved UiO, se Kalleberg red. 1994, Thue og Helsvig 2011 kap. 6, Østerud 2013).

UiO ble vedtatt opprettet i 1811, og plassert i landets hovedstad, Christiania (Collett 2011). Det ble oppkalt etter den dansk-norske kongen: Det Kongelige Frederiks Universitet. (Først etter 128 år, i 1939, skiftet man til nåværende navn). Også på 1800-tallet ble det utført interessant samfunnsvitenskapelig forskning i Norge. Den mest kjente enkeltforskeren er Eilert Sundt. Han var utdannet som teolog ved UiO, men hadde en klar samfunnsvitenskapelig profil som forsker. Blant ansatte ved UiO som kom med samfunnsfaglige bidrag kan man illustrere med historikeren Ernst Sars og juristen Torkel Aschehoug.

I likhet med andre vesteuropeiske land går norske samfunnsfags intellektuelle historie lengre tilbake i tid enn deres institusjonelle. Når det gjelder våre sammenhengende intellektuelle tradisjoner, er det rimelig å vise til 1700-tallets opplysningstid. Mens britiske samfunnsvitere kan vise til Adam Smith, franske til Montesquieu, kan vi vise til professor Ludvig Holberg ved Universitetet i København (sjekk oppslagsordet Holberg i Korsnes 2009 og Østerud 2009).

I forbindelse med 50-års jubiléet ble det utlyst en konkurranse om valgspørsmål for fakultetet. Det kom inn 76 forslag. Forslaget fra en masterstudent i sosiologi gikk av med seieren: **Våg å vite**. I meldingen fra fakultetet het det at valgspørsmålet var "hentet fra den prøyssiske filosofen Immanuel Kant. ... Juryen, som har bestått av fakultetsledelsen og instituttlederne, hadde, til tross for mange gode forslag, ikke problemer med å samle seg om en vinner. Vi ønsket oss et samlende motto og syntes at «Våg å vite» var et veldig godt slagord. Det er kort, lett å huske og identifiserer noe substansielt. «Våg å vite» minner oss om at vi må tørre å stå for den kritiske kunnskapen. Det er et motto å møte framtiden med, sier /dekanus/ Fanny Duckert." (Se <http://www.sv.uio.no/for-ansatte/aktuelt/aktuelle-saker/2013/motto-vinner.html>).

Fakultetets ledelsen gjorde et godt valg. Dagsseminaret passer godt inn i den orientering valgspråket uttrykker. Kant har blitt kalt den franske revolusjons filosof. Han argumenterte for den individuelle og samfunnsmessige frigjøring som den amerikanske (1776) og franske (1789) revolusjon representerte. Kants vitenskaps-teoretiske, etiske og sosialfilosofiske arbeider har beholdt sin aktualitet for vår tids kritiske samfunnstenkning. Det er nok å minne om forskningen til John Rawls og Jürgen Habermas. Kant er dermed også et utmerket eksempel på et karakteristisk fenomen i kultur- og samfunnsfag: Klassiske bidragsytere kan også leses og diskuteres som om de var samtidige. Her skiller våre fag seg fra naturfag, biomedisinske og teknologiske fag. Å tolke denne forskjellen scientistisk, som en indikator på at samfunnsfagene har lav grad av vitenskapelighet, er uttrykk for en grunnleggende misforståelse.

Kant diskuterer valgspråket *Sapere aude* (Våg å vite) i en artikkel i desember 1784. Det er verd å merke seg at den ble publisert i et offentlig tidsskrift (*Berlinische Monatsschrift*) rettet til den lesende og diskuterende offentlighet. (Kant var lidenskapelig opptatt av betydningen av å få innført og utviklet trykke- og ytringsfrihet, bare slik kunne det utvikles en opplyst offentlig mening). I artikkelen drøftet og besvarte Kant spørsmålet: Hva er opplysning? (Was ist Aufklärung?). Hans konsentrerte svar i første avsnitt, var dette (i en utmerket dansk oversettelse):

Oplysning er menneskets udgang af dets selvforskyldte umyndighed. Umyndighed er mangelen på evne til at betjene sig af sin forstand uden en andens ledelse. Selvforskyldt er denne umyndighed, når årsagen til den ikke ligger i forstandens mangler, men i manglende beslutsomhed og mod til at betjene sig af den uden en andens ledelse. Sapere aude! Hav mod til at betjene dig af din egen forstand! er altså oplysningens valgsprog. (Kant 1993/1784: 71).

SV-fakultetet, som andre vitenskapsbaserte fakulteter, har fire faglige hovedoppgaver: forskning, undervisning, forskningsformidling og bidrag til profesjonell ekspertvirksomhet (som terapi, planlegging og organisasjonsutvikling). I alle disse virksomhetene er selvstendig, kritisk tenkning viktig. Fakultetets nye, og første (!), valgspråk, viser ikke bare til kritisk samfunnsforskning. Det viser også til betydningen av å legge til rette for undervisning som stimulerer studentene til å bli myndige fagpersoner og samfunnsborgere. Det at valgspråket ble drøftet i en artikkel rettet til den brede offentlighet av kultur- og samfunnsborgere, minner om at forskere og studenter også i dag bør delta med forskningsbasert kunnskap og innsikt i offentlige ordskifter. Og endelig kan det inspirere til at kyndige eksperter fra SV-fakultetet, og det gjelder flertallet av dem som studerer her, driver sin virksomhet på et faglig uavhengig og etisk forsvarlig grunnlag. Dette er ikke bare tradisjoner, men også ambisjoner som stiller oss overfor store utfordringer. Vi har et forbedringspotensiale langs alle fire dimensjoner. (Jeg har diskutert noen av disse utfordringene, med vekt på utdanning og deltakelse i samfunnets kulturelle og allmennpolitiske offentligheter, i Kalleberg 2011).

2. Ett av kriteriene for valg av innledere til jubileumsseminaret var at de i størst mulig grad skulle kunne basere seg på egne erfaringer fra den gang. Jeg rekrutterte dessuten innledere som oppfatter "kritisk" samfunnsvitenskap, i en eller annen betydning, som en legitim del av ordinær, faglig virksomhet. Innlederne ble ikke bedt om å være representative for sine fag og institutter. Det som fremføres står for deres egen regning. (Men det er representative innledere som ble spurt!)

Ved invitasjonen av 7 innledere og tre kommentatorer, sendte jeg følgende budskap: "Som innledere har vi tre felles temaer: **fagkritikk** (på 1960 og 1970 tallet sto f. eks. kritikk av positivisme i samfunnsfag sentralt), **samfunnskritikk** (f. eks. med utgangspunkt i verdistandarder om effektivitet eller rettferdighet) og **konstruktive alternativer** (eller eventuelle advarsler om hva man ikke bør gjøre). Dessuten søker vi å forholde vi oss til et **felles tids/sted-perspektiv**: Fagmiljøet ved SV-fakultetet ved UiO på 1960 og 70 tallet og frem til i dag. Jeg tenker meg at vi alle bør være innom disse temaene, men at vi vil ha en forskjellig vektlegging. Det vil si at noen av temaene kan behandles kort. Det kritisk-konstruktive blikket bør først og fremst være rettet mot samfunnet, fagets ordinære empiriske objekt. Jeg har lagt inn "konstruktiv" samfunnsvitenskap som et felles tema. Samfunnskritikk blir uinteressant i lengden om man ikke kan peke på realistiske alternativer som er bedre enn de eksisterende. Statsviteren J. P. Olsen (1988) snakker i noen artikler for eksempel om samfunnsfagene også som **arkitektoniske disipliner** (som design av institusjonell forbedring), jeg om at samfunnsfagene også har **konstruktive oppgaver** ("hva kan og bør aktørene gjøre for å forbedre sin situasjon?"; jf. siste del i Kalleberg 2009)."

Syv professorer innledet. Dessuten ble det holdt tre kommentarer fra yngre forskere ved fakultetet. De ti innledere og kommentatorer kom fra fakultetets syv fag og fagområder, fem institutter og to sentre. Innlederne fikk 25 minutter til rådighet, kommentatorene 10. Kommentatoren ble informert om at de skulle kommentere innlederens synspunkter, og at de også kunne ta opp nye temaer av relevans for normativ-empirisk forskning på de aktuelle felter.

Innledningene og kommentaren er presentert i samme rekkefølge som i seminaret. Noen av innlederne og kommentatorene har bearbeidet sine bidrag betraktelig, andre har endret lite. Plenumsdiskusjonene etter innledninger og kommentarer har jeg ikke forsøkt å referere.

La meg benytte anledningen til å takke for det gode samarbeidet med fakultetsledelsen og dets administrasjon. Administrasjonen ved Gro Lien Garbo la også til rette for et produktivt samspill med *Morgenbladet* – med fire kronikker om kritisk samfunnsvitenskap før dagsseminaret (Østerud, Holst, Moene, Kalleberg), et større oppslag om de 10 viktigste saker ved fakultetet gjennom 50 år (i *Morgenbladet* 30/8-2013) og dessuten Morgenblad-samtaler som del av jubiléumsuka.

Litteraturhenvisninger

Collett, J. P. (2011): *Universitetet i Oslo 1811-1870. Universitetet i nasjonen*. Unipub: Oslo.

Kalleberg, R. red. (1994): *SV-fakultetet ved Universitetet i Oslo 1963-1993*. ISO rapport nr. 13. Institutt for sosiologi: Universitetet i Oslo.

- Kalleberg, R. (2009): "Can normative disputes be settled rationally? On Sociology as a normative discipline." In Cherkaoui, M. and Hamilton, P. eds. *Raymond Boudon. A Life in Sociology*. Oxford, UK: The Bardwell Press. Vol. 2, pp. 251-269.
- Kalleberg, R. (2011): "Dannelse som faglig fordring i høyere utdanning", s. 290 – 317 i B. Hagtvat og G. Ognjenovic, red.: *DANNELSE. Tenkning, modning, refleksjon. Nordiske perspektiver på allmenndannelsens nødvendighet i høyere utdanning og forskning*. Oslo: Dreyer Forlag.
- Kant, I. (1784/1993): "Besvarelse af spørgsmålet. Hvad er oplysning?", s. 71-80 i *Oplysning, historie, fremskridt. Historifilosofiske skrifter*. Århus: Slagmarks Skyttergravsserie.
- Korsnes, O., red. (2007): *Sosiologisk leksikon*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Olsen, J. P. (1988): "Reorganisering som politisk virkemiddel, og statsvitenskap som arkitektonisk disiplin", kap. 4, s. 61-76 i *Statsstyre og institusjonsutforming*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Thue, F. og K. G. Helsvig (2011): *Universitetet i Oslo 1945-1975. Den store transformasjonen*. Unipub: Oslo.
- Østerud, Ø., red. (2007): *Statsvitenskapelig leksikon*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Østerud, Ø. (2013): "Det samfunnsvitenskapelige fakultet fyller 50", s. 12-15 i F. Duckert, L. Cappelen Endresen, G. Lien Garbo red., *Våg å vite. Det samfunnsvitenskapelige fakultet 1963-2013*. Oslo: SV-fakultetet, UiO.

Lenke til programmet for jubileumsuka i septembr 2013:

<http://www.sv.uio.no/om/aktuelt/arrangementer/sv-50/program/>

Kalle Moene: Fin stemme – feil låt. Mimring om økonomisk teori og metode før og nå

Professor ved Økonomisk institutt¹

Da det anti-autoritære studentopprøret nådde seminarrommene på 1970-tallet, haglet kritikken mot økonomisk teori og metode. Angrepene var harde og tonen uforsonlig. Kritikken kom ikke bare utenfra. Den kom også fra enkelte etablerte økonomer og fra mange økonomistudenter. Bråket var selvsagt ikke særnorsk. Tvert om, unge kritikere var aktive på universiteter over hele verden: «Økonomer forsvarer ulikhet, fremmedgjøring, miljøødeleggelse, imperialisme, rasisme og kvinneundertrykking», sa en møtedeltaker på det prestisjetunge American Economic Associations årlige møte i 1969, og trakk pusten. Kritikerne overdrev selvsagt, men hadde de ikke også et poeng?

Jo, noe av det kritikerne sa, men heldigvis ikke alt, har etter hvert blitt innarbeidet i deler av økonomisk teori og metode.¹ Mye gjenstår. Men etter mitt syn er det deler av den beste kritikken som nå ser ut til å være på vei inn. På 1970-tallet var det klart at økonomene ikke brukte analyseapparatet sitt på de mest interessante spørsmålene. Problemet var mer låtvalget enn sangstemmen. Og det er særlig her det har vært framgang i de siste tiårene. Økonomisk teori har blitt litt dristigere og retter søkelyset også mot viktige problemer og noen av katastrofene.

Dagens kritikere av økonomisk teori og metode snakker imidlertid som om alt er slik det alltid har vært: snevert, irrelevant og formalistisk. Selv om Jon Elster (2009) har mye rett når han gjør narr av «science fiction economics», er det grunn til å minne om at det var mer science fiction i økonomisk teori og metode for 50 år siden enn i dag. Før jeg tar opp den tråden, skal vi tilbake til 1970-tallet: Hva var det som var så galt med økonomisk teori?

Ustemt

Tilsynelatende var alt galt. Økonomisk teori var preget av en antikvert egoisme, en grunnleggende historieløshet, en lite flatterende mangel på alternativer og en uforståelig begeistring for effektivitet som livets mål og mening. Teorien var for statisk. Perspektivet var for trangt. Individene for småborgerlige. Nøysomheten for systematisk. I modellene klarerte prisene markedene. Markedene løste konfliktene. Når marginale maskiner erstattet marginale arbeidere, var det for eksempel aldri noen som protesterte – i teorien. Det var balanse, harmoni og lykke.

¹ Dette er en oppdatert utgave av noe av det jeg sa (så langt jeg husker det) på SV-fakultetets 50-årsmarkering 5. september 2013. På seminaret skulle en fra hvert institutt si litt om eget fag i lys av kritikken på 1970-tallet. Takk til Jens Chr. Andvig, Jon Elster, Ragnvald Kalleberg, Halvor Mehlum, Gaute Torsvik og Nils-Henrik von der Fehr for kommentarer til et tidligere utkast. Artikkelen er publisert i Nytt Norsk Tidsskrift 3/2014.

Men i den virkelige verden raste Vietnamkrigen. I Biafra fortsatte den folkemordlignende sultkatastrofen som tok livet av nesten to millioner mennesker og så godt som hele årganger av barn født i perioden 1963–1970. Det var også hungersnød i Wollo-provinsen i Etiopia i 1973 (250 000 døde) og i Bangladesh i 1974 (1,5 millioner døde). Det var frigjøringskamper på flere kontinenter, og James Brown sang «I'm black and I'm proud». Det var militærkupp i Chile og en bølge av ville streiker i Skandinavia. Norske skipsredere fant at tiden var inne til å bryte boikotten mot Sør-Afrika og fraktet olje til apartheidregimet.

Kontrasten til den utopiske kapitalismen på pensumlistene var slående. Der var det ingen blodig imperialisme, bare gjensidige frihandelsgevinster. Ingen gikk sultne til sengs. Renprofitten var konkurrert bort, og verdien av samlet produksjon var maksimert. Det var ingen eksplisitte institusjoner i modellene, ingen lover, ingen fagforeninger.

Staten var der bare som en usynlig velgjører. Mirakuløst tok alle bedriftene prisene som gitt og maksimerte profitten. Den utopiske kapitalismen var kort sagt ingen teori for de store begivenhetene og de alvorlige katastrofene. Noe sånt sa kritikerne på 1970-tallet, om enn med andre ord og ofte med mye lengre setninger. I alle fall undret vi som var unge og radikale på om det nyklassiske opplegget kunne være noe for en verden med kriser, kriger, korrupsjon og konflikt. På toppen kom positivismekritikken, men den ble vi ikke så mye klokere av.

Etter hvert ble den bombastiske individualismen i teorien avfeid med en like bombastisk skråsikkerhet i kritikken. Mange av oss ivret for et alternativt pensum. På Sosialøkonomisk institutt (som Økonomisk institutt ved Universitetet i Oslo het den gangen) sto kampen om å få blant annet Paul Sweezys bok *A Theory of Capitalist Development* på pensum. Den kom med til slutt.

Men opprøret ebbet ut. Eksamen kom. Da jeg som vitenskapelig assistent på instituttet for første gang fikk foreslå en eksamensoppgave på slutten av 1970-tallet, ga jeg en tilleggsoppgave der problemstillingen var hentet nettopp fra Sweezys bok. Resultatet var nedslående. Ingen kunne svare. Hadde de ikke lest boken?

Ingen folkemusikk

Hvordan kan vi oppsummere 1970-tallskritikken mer generelt? Den sprikte i flere retninger, og den var framsatt nokså polemisk. Jeg tror det er riktig å si at den i hovedsak framhevet tre grunnleggende svakheter:

1. Økonomisk teori hadde liten eller ingen beskrivende realisme og rettet søkelyset mot uviktige problemer. Dette er den politiske og sosiologiske siden av kritikken. Påstanden var at økonomer helst studerte fenomener som akseptert teori kunne belyse, men skygget unna de store utfordringene som teorien burde være i stand til å forstå, men likevel ikke fikk grep på – mest fordi ingen prøvde skikkelig.
2. Økonomisk teori og metode led under manglende empirisk orientering og empirisk støtte. Påstanden var at økonomer ikke tok empirien på alvor og sjelden forsøkte å teste implikasjonene av teoriene. Denne kritikken pekte på en form for intellektuell latskap og snobbethet. I flere ledende miljøer hadde empirisk forskning lav status. Empiri var noe som økonomene drev med dersom de ikke helt fikk det til i de matematiske teoriens verden.
3. Økonomisk teori var bygd på feil metode. Den var besatt av nyttemaksimering, og noen sentrale modeller var logisk inkonsistente. Dette punktet reflekterer dels den tradisjonelle kritikken av økonomisk teori rettet mot *homo economicus*. Kritikerne ville i stedet ha mer sosialt bevisste aktører, mer sosiale preferanser og mer dynamikk i teoriene – og mindre generell likevekt.

De tre svakhetene – feil problem, svak empiri og snever metode – er spesielt tydelige i generell likevektsteori, selve kjernen i nyklassisk teori. Som en beskrivelse av en kapitalistisk markedsøkonomi er flere trekk sterkt forenklet. For eksempel er det priskonkurranse, men ingen dynamisk konkurranse om nye produkter, nye teknologier og nye markeder. Priskonkurransen skaper resultater som er preget av likhet mellom konkurrentene, vinneren tar aldri alt som i den dynamiske konkurransen.

Teorien retter dessuten mest oppmerksomhet mot tekniske og lite interessante problemer som spørsmålet om hvor lite restriktive de matematiske betingelsene kunne gjøres uten å miste hovedresultatet: at det eksisterte en generell likevekt i alle markeder. Kritikerne pekte i tillegg på at det ikke er noen empirisk støtte for de enkelte delene av teorien, som antakelsen om rasjonell nyttemaksimering. Tilnærmingen bygger på en feilaktig metode (rasjonalitet, likevekt) og er basert på et endimensjonalt menneskesyn (egoistiske preferanser).

Deler av denne kritikken går det an å forstå og slutte seg til. Men påstanden til kritikerne om at teoriutviklingen uttrykte et ønske om å tilsløre de faktiske forhold, er det kanskje grunn til å være mer skeptisk til.

Generell likevekt som allsang

Flere av kritikerne oppfattet generell likevektsteori som borgerlige økonomers apologetiske forsvar for den uregulerte kapitalismen. Men kan en avlede økonomers politiske preferanser fra hvilke abstrakte problemer de forsøker å løse? Faktisk har flere av de økonomene som utviklet modellene for generell likevekt, en mye bredere tilnærming til andre samfunnsspørsmål. Flere av dem har vært tilhengere av mer regulering enn teorien gir grunnlag for, eller av en alternativ eieform enn de typiske eiendomsformene som teorien konsentrerer seg om.

Ta Kenneth Arrow, for eksempel, en av verdens fremste økonomer (han fikk Nobelprisen i 1972). Han videreutviklet som kjent teorien for generell likevekt og ga den sin endelige matematiske form. Teorien blir da også kalt Arrow Debreu-modellen. Mindre kjent er det at han i 1978 skrev artikkelen «A Cautious Case for Socialism», der han argumenterer for sitt eget faglig-politiske syn. Det er lett å se hvordan dette avviker fra forutsetningene i generell likevektsteori:

I was never a Marxist in any literal sense, unlike a great many of my fellow students at the City College, in New York. ... Nevertheless, the insight Marxist theory gave into history and particularly as to political events was striking: the state as the executive committee of the bourgeoisie, the class interpretation of political and social conflicts, and the interpretation of war and imperialism as the conflict of competing national capitalist interests were illuminating and powerful. It appeared more profound than the alternative versions of the economic interpretation of history; they seemed to be mere muckraking, the behavior of venal individuals. Marxism put the system rather than the individual into the foreground.

*[T]here was a strong antipathy to an economic and social system based on selfish and competing motivations. I eagerly sought confirmation in the works of contemporary anthropology, such as Margaret Mead's *Sex and Temperament in Three Primitive Societies*, for the proposition that cooperation was at least as natural as competition (Arrow 1978: 473–475).*

Kenneth Arrow er ikke spesiell i denne sammenhengen. Selve grunnleggeren av generell likevekt, Leon Walras, var heller ikke noen tilhenger av den uregulerte kapitalismen han prøvde å modellere. Walras var tilhenger av samvirkebevegelsen og av frivillige sammenslutninger.

Leif Johansen er et tredje eksempel. Han var den første i verden til å utvikle teorientil en såkalt «computable general equilibrium model», msg-modellen (Johansen 1960) som lenge ble brukt til empiriske planleggingsformål i Norge. Som medlem av Norges Kommunistiske Parti kan Leif Johansen neppe karakteriseres som en apologet for den uregulerte kapitalismen.

Kort sagt, jeg tror at studiet av generell likevekt lenge ble betraktet som viktig i seg selv, en metode som stilte økonomene overfor analytiske problemer de ønsket å løse og som de ønsket å beherske. Men de trengte ikke å tro på alle implikasjonene – eller som Milton Friedman (1955) sa: «A person is not likely to be a good economist who does not have a firm command of Walrasian economics; equally, he is not likely to be a good economist if he knows nothing else.»

Men ga teorien en god prediksjon av hva som ville skje i uregulerte markeder med fri konkurranse? Hva var det egentlig en lærte av teorien?

Haavelmos rekviem

Høydepunktet i generell likevekt er som kjent å vise at det kan eksistere priser som gir likhet mellom tilbud og etterspørsel i alle delmarkeder når markedsdeltakerne gjør det beste ut av situasjonen til disse prisene. Denne likevekten gir en effektiv ressursallokering. Ingen kan få det bedre uten at andre får det verre.

På Sosialøkonomisk institutt på 1970-tallet ble disse delene av nyklassisk teori undervist med et nokså kritisk blikk. Trygve Haavelmo sto for mye av den beste undervisningen. Han hadde stor respekt for overlevert teori som han så kritiserte fra ulike synsvinkler. Han var spesielt kritisk når adferden i modellene var avledet fra enkle forutsetninger. Kritikken hans rettet seg ikke først og fremst mot forutsetningen om at aktørene var rasjonelle. Tvert imot mente Haavelmo at det var teoretikerne som gjorde det for lett for seg i måten de innarbeidet forutsetningen om rasjonelle aktører på.

Et eksempel er «Hva kan statiske likevektsmodeller fortelle oss?», en kort artikkel som Haavelmo skrev i 1958 i et rent pedagogisk øyemed til et festskrift for vennen Frederik Zeuthen. Den ble siden oversatt til engelsk og publisert i *Economic Inquiry* i 1974. I artikkelen starter Haavelmo med etterspørselskurven og tilbudskurven som krysser hverandre – «dette velsignede faste punkt i tilværelsen for økonomistudenten som krymper seg ved eksamensbordet.» Han fortsetter: «I all sin forenklete fattigslighet er det forslitte bildet med kurvene som skjærer hverandre det viktigste – kan hende det eneste – rasjonelle grunnlag en har å falle tilbake på hvis en vil tro på automatismen i det frie marked.»

Så går han over til å drøfte problemene med å finne en skikkelig økonomisk atferdsteori for hvordan priser og kvantum blir bestemt på ethvert tidspunkt innenfor dette skjematisk opplegget. Kort fortalt finner han ingen slik atferd innenfor det opplegget teorien bygger på.

For eksempel: Produsentene tar prisene som gitt når de maksimerer profitten. Forbrukerne tar priser og inntekter som gitt når de maksimerer nytten. Tilbyderne

regner med å få solgt alt de produserer, mens forbrukerne regner med få kjøpt det de ønsker. Da er det bare én eneste kombinasjon av pris og kvantum der begge typer aktører kan realisere sin ønskede adferd, nemlig den kombinasjonen som gir likhet mellom tilbud og etterspørsel.

Utenfor denne likevekten er enten tilbudet større enn etterspørselen, og bedriftene har salgsvansker, eller etterspørselen er større enn tilbudet, og de som etterspør, blir rasjonert. Men hvordan aktørene opptrer når de har salgsvansker eller er rasjonert, sier ikke teorien noe om. Følgelig kan ikke teorien si noe om hvordan markedsdeltakerne finner likevektsprisene. Teorien gjelder bare i det velsignede faste punktet i tilværelsen. «Vi kan derfor like godt gi opp å lage fornuftig markedsteori ved bare å bevæpne etterspørerne og tilbyderne med en etterspørsels- henholdsvis tilbudskurve, og så slippe dem løs på hverandre», skriver Haavelmo.

De grunnleggende tolkningsproblemene blir enda vanskeligere når det er mange markeder. Konklusjonen hans er derfor at det ikke er grunn til å tro at «Løsningen av det generelle likevektsskjema viser hva som faktisk vil skje i et frikonkurransemarked.»

Haavelmos kritikk var lavmælt, men grunnleggende. Den kom innenfra faget og var rettet mot mangelen på adferdsmessig konsistens i teorien. Den fikk kanskje ikke den oppmerksomheten den fortjente blant studentene og andre. Internasjonalt var akademiske økonomer etter hvert mer opptatt av en helt annen kontrovers.

Marsjer fra Cambridge

Denne kontroversen sto mellom Cambridge (universitetet) i England og Cambridge (Harvard og særlig MIT i byen Cambridge) i USA. Den er et eksempel på kritikernes beskyldninger om logisk inkonsistens i økonomisk teori. Harcourts artikkel: «Much Ado about Something» fra 1975 gir en oppsummering med en optimistisk tittel.

Med Joan Robinson i spissen hevdet engelske Cambridge-økonomer at det ikke gikk an å aggregere kapital uten at inntektsfordelingen mellom arbeid og kapital var kjent. Når en så brukte teorien med aggregert kapital i produktfunksjonene til å forklare denne inntektsfordelingen, var det et uttrykk for logisk inkonsistens. Cambridge USA derimot, hevdet at det hele var et teknisk indeksproblem – og en storm i et vannglass.

Kritikerne støttet seg også på en liten bok fra 1960, *Production of Commodities by Means of Commodities* av Piero Sraffa ved Cambridge University. Av grunner det ikke er lett å forstå, ble Sraffas bok nærmest en bibel for kritikerne på 1970-tallet. En sentral problemstilling i boken er om en kan definere priser som er slik at de ikke endres med inntektsfordelingen. Hva disse prisene skulle representere er uklart. Det burde tvert om være et poeng å vise at virkelige priser nettopp reflekterer

inntektsfordelingen. Det er fordi de fattige har så lav inntekt at det ikke blir lønnsomt å produsere det de trenger!

Cambridge-kontroversen gjorde ikke noe stort inntrykk på Sosialøkonomisk institutt. I den grad de etablerte økonomene hadde et uttalt syn, støttet de Cambridge USA. Studentene i Oslo forholdt seg også nokså likegyldige. En grunn var at Sraffas bok lignet for mye på priskryssløpet i planleggingsmodellen prim i Statistisk sentralbyrå og på teoretiske kryssløpsmodeller ellers på pensum.

Selv mener jeg at Cambridge-kontroversen er noe som akademiske økonomer ikke bør være stolte av. I stedet for å modellere det som var saken, hvordan en kapitalistisk markedsøkonomi alt i alt virker, hengte kritikerne seg opp i finurligheter og kom i realiteten til å idealisere modeller som ikke forklarte noe som helst. For eksempel kunne enkelte kritikere hevde at modellen til Sraffa var bra fordi den forklarte så lite. Derved åpnet den for at klassekampen kunne forklare inntektsfordelingen mellom arbeid og kapital. Men hvordan klassekampen faktisk forklarte denne inntektsfordelingen, var kritikerne tause om.

Dessuten kan en lure på om kritikerne var helt seriøse siden de virket så uinteresserte i løsningen på kapitalaggregeringsproblemet. Faktisk inneholdt Leif Johansens bok *Production Functions* fra 1972 en elegant, men riktignok implisitt, løsning på problemet – noe svært få forsto, trolig fordi forfatteren selv ikke nevnte det. Men i boken presenterer Leif Johansen et konsistent opplegg for hvordan en kan lage aggregerte produktfunksjoner uten å aggregere kapital, det vil si uten å trenge et mål på samlet kapital. Jeg spurte ham i sin tid om ikke dette i realiteten løste Cambridge-kontroversen, noe han sa seg enig i.

Isolert sett gir det som ble diskutert i Cambridge-kontroversen, ingen grunn til å avvise nyklassisk teori. Den delen av kritikken fra 1970-tallet som etterlyste de store spørsmålene og de empiriske sammenhengene hadde mye mer å fare med.

Feil låt

Så kanskje nyklassisk likevektsteori har et nyttig analyseopplegg som ikke utnyttet til de mest interessante problemene? At økonomiske forhold justerer seg slik at de enkelte delene passer til hverandre, må være en god og radikal tilnærming for å forstå samfunnsutviklingen. Generell likevekt kan derfor sies å være en utmerket idé anvendt på for snevre forhold.

Tar vi for eksempel resultatene fra de generelle likevektsmodellene på alvor, er det en økonomisk teori for hvordan samfunn med samme ressurstilgang og teknologi tenderer til å bli ganske likeartede samfunn uavhengig av initiale inntektsulikheter.

Som kjent konvergerer ikke utviklingen i alle land mot den samme generelle likevekten.

I generell likevekt lar en imidlertid ikke ulikhet og fordeling spille en sentral rolle. Folks preferanser og holdninger er eksogent gitt i modellen og endrer seg verken med inntektsfordeling eller andre sosiale utfall. Generelt sett har sosiale forhold ingenting å si for modellens resultater. Folks vaner og atferd er uavhengig av hva andre gjør. Politikken er i prinsippet uavhengig av forholdene i økonomien. Kort sagt, den generelle likevekten omfatter bare inntekter og priser. Den må derfor sies å være en generell teori for et spesielt tilfelle. Den hjelper oss ikke til å forstå de store forskjellene mellom land som ellers er omtrent like rike. Den hjelper oss heller ikke til å forstå hvordan det kan ha seg at verdens samlede inntekt har blitt fordoblet samtidig som nesten halvparten av verdens befolkning fortsatt lever for mindre enn 20 kroner dagen. Modellen er for partiell.

Mot dette burde vi sette det jeg kaller ulikhetens likevekt som åpner for at samfunn med samme ressurstilgang og teknologi kan utvikle seg svært forskjellig avhengig av initialsituasjonen (Moene 2013). Ulikhetens likevekt dreier seg mer om institusjonelle og organisasjonsmessige forhold og om betydningen av forhistorien. Sosiale og økonomiske ulikheter kan påvirke det som den generelle likevektsteorien tar som gitt, som folks preferanser og holdninger. De politiske initiativene som vinner folks oppslutning ved demokratiske valg kan også endres med inntektsfordeling og sosiale skiller. Endelig kan graden av ulikhet påvirke moralske normer, sosiale preferanser og organisasjonenes atferd.

Initiale ulikheter kan ha en helt avgjørende innvirkning på de vedvarende ulikhetene når atferd, holdninger og politikk påvirkes av utgangspunktet. Likheter kan reprodusere likhet, og ulikhet kan reprodusere ulikhet. Poenget i denne sammenheng er at det ikke er likevektsbegrepet som nødvendigvis er feil, slik 1970-tallskritikerne la så stor vekt på, men kanskje heller hva likevektsanalysen brukes til, hvilke mekanismer som er med, hva som justeres, hva som tas som gitt.

Å forstå den skandinaviske samfunnsmodellen, for eksempel, krever at vi forstår hvorfor visse institusjoner som stor velferdsstat, små lønnsforskjeller og sterke organisasjoner i arbeidsmarkedet passer så godt sammen i små åpne økonomier som er utsatt for hard internasjonal konkurranse. Det krever at vi forstår hvordan slike ordninger kan bli til, ikke på tegnebrettet, men gjennom små politiske, økonomiske og institusjonelle endringer der den ene reformen legger grunnlaget for neste. Med andre ord gjelder det å forstå hvordan den skandinaviske modellen som en institusjonell likevekt ble til gjennom evolusjon og ikke gjennom intelligent design, og hvordan den ble et eksempel på likhetens likevekt.

Kritikken på 1970-tallet åpnet for betraktninger som kan minne om likhetens og ulikhetens likevekt, og selvsagt mye mer. Men den avviste det meste av eksisterende teori og skar alle formaliserte teorier over én kam. Nyklassisk teori ble et skjellsord. Form ble viktigere enn innhold. Og bordet fanget – på begge sider. På kritikernes side ble all annen teori enn den de selv var mest interessert i, etter hvert regnet som nyklassisk. Ved å utvide definisjonsområdet for hva som er nyklassisk, kunne kritikerne bruke svakheter ved teorien, snevert definert, til å ramme all formalisert teori som kunne ha ytre likhetstrekk. Slik stoppet de også mange nye tanker og idéer, mens kritikken begynte å gå på tomgang. Det samme debattknepet går igjen i deler av dagens økonomikritikk. Taktikken synes å være: samme navn, samme sak.

På de etablertes side ble det viktig å forsvare alt som kritikerne angrep. Selve angrepet ble kanskje et bevis på at her var det noe å forsvare. På 1970-tallet var forholdene på mange økonomiske institutter preget av en snikende mistillit mellom kritikere og forsvarene.

Selv på det fredelige Sosialøkonomisk institutt kunne en se snev av slike konflikter. Da Jens Chr. Andvig og jeg skulle arrangere et forskningskurs for stipendiater i økonomi i de nordiske landene, gikk det galt. Temaet for kurset var moderne teorier for utbytting, rettferdighet og velferd. Vi hadde fått tilsagn om en meget sjenerøs finansiell støtte fra Nordisk Ministerråd. Vi hadde fått de beste i verden på det aktuelle fagfeltet som lærere, inklusiv Amartya Sen, John Roemer og Jon Elster. Det eneste vi manglet var instituttbestyrerens underskrift. Den fikk vi aldri. Uten underskriften fikk vi ikke pengene fra Nordisk Ministerråd, og kurset måtte avlyses. Enkelte mente tydeligvis at teorier for rettferdighet lå langt utenfor det økonomer burde interessere seg for.

Det hører med til historien at da jeg siden, på begynnelsen av 1980-tallet, ble kjent med Aanund Hylland, og jeg fortalte ham om det som hadde skjedd, satte vi i gang på nytt. Nå lyktes vi, men denne gangen hadde ikke Amartya Sen anledning til å komme. Kanskje denne historien er et lite lokalt tegn på at en ny tid var i emning der det er lettere å ta opp nye, brede og viktige problemstillinger både her hjemme og internasjonalt.

Å spille med overbevisning

Fra 1970 til i dag har økonomisk teori og metode endret seg mye:

1. Deler av økonomisk teori har blitt mer realistisk og retter i sterkere grad søkelyset mot viktige problemer. Økonomer skygger i mindre grad unna de store utfordringene og de store katastrofene. Alt er selvsagt ikke perfekt, men deler av den faglige utviklingen går i riktig retning.

2. Økonomer tar i sterkere grad empirien på alvor. I forskningen har rene teoretiske arbeider lavere status enn før, og flere tester implikasjonene av teoriene. Viktigst av alt er trolig at økonomer nå diskuterer kausalitet og identifikasjon mer inngående enn tidligere.
3. Mesteparten av økonomisk teori bygger fortsatt på forutsetningen om rasjonell atferd, men rasjonelle valg reflekter ikke lenger bare egoistiske preferanser, og kognitive begrensninger og viljesvakhet har også fått litt plass. Økonomenes modeller er i sterkere grad bemannet med sosialt bevisste aktører som gjerne kan ha sosiale preferanser. Kontrollerte eksperimenter viser at folk bryr seg om andre på måter som de tradisjonelle antakelsene ikke fanget inn. Endelig er det mer dynamikk i modellene.

Det står nå klarere for mange økonomer at Jon Elster og andre har rett: metodologisk individualisme, rasjonell adferd og egoistiske preferanser er logisk uavhengig av hverandre. La meg gi noen eksempler.

Spillteorien har tatt over: På 1970-tallet var spillteori betraktet som noe for spesielt interesserte. I dag er den standard metode. Leif Johansen var svært tidlig ute med å vise hvordan spillteorien ville og burde endre økonomifaget (og han kom selv med flere viktige bidrag). I et foredrag på Institutt for sosiologi i 1974 sa han for eksempel: «Jeg mener at spillteorien gir det beste begrepsapparatet og de beste metoder for formulering av, forståelse for og analyse av samfunnsmessige problemstillinger» (Johansen 1982: 217). Han fikk helt rett.

Spillteorien er generelt sett velegnet til å studere sosial interaksjon mellom bevisste deltakere. Navnet til tross dreier det seg om en teori for interessekonflikter mellom individer, mellom grupper og mellom institusjoner. Det er selvsagt ingenting i teorien som tilsier at deltakerne bare tenker på seg selv. Tvert om, deltakere som bryr seg om andre deltakere, opplever nettopp noe av den gjensidige avhengigheten som er grunnlaget for teorien. Det er heller ikke noe i teorien som tilsier at deltakerne må ha full informasjon. Tvert om, spillteori ble i starten motivert av sosiale situasjoner med gjensidig avhengighet mellom deltakerne der hver enkelt ikke helt visste hva de andre kom til å gjøre.

Inspirert av spillteori benytter økonomer nå modeller med begrenset konkurranse, begrenset egeninteresse og begrenset informasjon, så vel som begrenset rasjonalitet og begrenset selvkontroll. Dette har bidratt til at grensene for akseptable forskningsmetoder er kraftig utvidet. Alt dette gjelder internasjonalt så vel som her hjemme. Det innebærer også større realisme i tilnærmingen samtidig som opplegget disiplinere teoretikerne. I spillteorien må en nemlig alltid gjøre klart rede for hvem

som beslutter hva, med hvilken informasjon og med hvilke motiver. Her skiller faktisk spillteori seg klart fra for eksempel generell likevektsteori.

Utvikling står mer sentralt: En annen vesentlig forskjell er at økonomenes faglige interesser nå er mye bredere enn de var på 1970-tallet. Den økende interessen for fattigdom og fordeling er slående. Å forstå forholdene i utviklingsland krever et mer sofistisert opplegg enn det som var direkte tilgjengelig i kjernen av nyklassisk teori.

Folk har ulik makt og informasjon, og de kan ikke stole på at rettsvesenet håndhever avtaler. Derved ble det utviklet ny teori med asymmetrisk informasjonsfordeling og såkalt endogen håndhevelse av avtaler. Joe Stiglitz var for eksempel opptatt av organisering, informasjonsfordeling og økonomisk utvikling (se for eksempel kapittel 5 i *Handbook of Development Economics I*). Resultatet ble en ny teori som kan minne litt om gammeldags sosialantropologi - på sitt beste. Det er for eksempel en interessant likhet mellom økonomene Christopher Bliss og Nicholas Sterns beskrivende analyse (fra 1982) av den indiske landsbyen Palanpur i Gujarat og sosialantropologen Fredrik Barths innledning i boken *Ethnic Groups and Boundaries* fra 1969.

En liten bok som fikk stor betydning for noen av oss, var Amartya Sens *Poverty and Famines* fra 1981. Boken presenterer «the entitlement approach» for forståelsen av hvordan det kan bli hungersnød til tross for at det ikke er mangel på mat. At dette er tilfellet for verden som helhet er opplagt, men likevel slående. At det også gjelder nasjonalt for de enkelte store hungersnødskatastrofene, fra den store hungersnødskatastrofen i Vest-Bengal i 1943 til de alvorlige sultkatastrofene i Etiopia på 1970- og 1980-tallet, var oppsiktsvekkende og alarmerende.

Budskapet er enkelt. Folk sulter i hjel, ikke fordi det er mangel på mat i noen absolutt forstand, men fordi folk ikke får nok å spise. Hungersnød er en konsekvens av skjev fordeling, manglende rettigheter og vanstyre. For eksempel: Den lokale hungersnøden i Wollo-provinsen i 1973 inntraff i et år hvor matproduksjonen i Etiopia lå sju prosent over normalen. Maten gikk ikke dit hvor behovet for den var prekært. I stedet gikk transporten av den maten som fantes, bort fra de kriserammede områdene der kjøpekraften falt på grunn av tørken, og til Asmara, der kjøpekraften ikke var rammet i samme grad.

En trenger kanskje ikke en egen «entitlement approach» for å forstå denne mekanismen, men Sens begrepsapparat og analyse bidro til system i galskapen og til at hjelpeorganisasjoner mer systematisk kunne framføre sitt viktige budskap om behovet for hjelp og nødvendigheten av høy beredskap. Det var viktig å få demonstrert at de fleste hungersnødskatastrofer hadde mange felles trekk utover at

folk sultet ihjel. Sens analyse er et eksempel på det ex-post opplagte ved god forskning.

Det er mer vekt på konflikt og politisk økonomi: Globaliserte tellekanter har også gitt plass til elementer av klassekampen i økonomimodellene. En liten anekdote kan illustrere: Som studenter skrev Ådne Cappelen og jeg en halvgod og helkjekk kritikk av faget for studentbladet *Observator*. Vi pekte på at de matematiske modellene markerte med en strek de mest interessante variablene, for å vise at de var bestemt utenfor modellen. Strekene illustrerte at faget ikke forsto klassekamp og sosiale konflikter knyttet til lønnsdannelse og økonomisk politikk – og mer generelt.

I dag er mange av strekene borte. Det florerer med studier av hvordan lønnsdannelsen avhenger av samarbeid, konflikt og globalisering. Forskningen tar opp hvorfor like rike land har så forskjellig inntektsfordeling, institusjoner og økonomisk politikk, delvis inspirert av at mange land møtte de store oljeprissjokkene på 1970-tallet med så forskjellige tiltak (se oversiktene i Layard, Nickell og Jackman 1991 og i Flanagan, Moene og Wallerstein 1993).

Økonomisk teori rettet etter hvert også søkelyset mot statsapparatet mer generelt. I tradisjonell teori var egeninteressene avgjørende for alle deltakere, unntatt aktørene i offentlig sektor. De oppførte seg derimot som rene statsmenn med samfunnets velferd for øye. Det var blant annet ideologisk høyreorienterte økonomer som tok opp denne utfordringen, særlig i tidsskriftet *Public Choice*. Men også vi som var interessert i utviklingsøkonomi, så på denne inkonsekvente modelleringen som en svakhet med politiske implikasjoner. Verken Verdensbanken eller UD var imidlertid med på notene. Å snakke om korrupsjon i utviklingsland, var en fornærmelse. I beste fall kunne vi si «the c-word».

I dag er det snudd på hodet. Ingen får lov å snakke om utviklingsland uten å snakke om korrupsjon. Etter hvert har det også blitt mye økonomisk teori og empiri om politisk maktmisbruk, favorisering og korrupsjon. Nyorienteringen er ikke et eksempel på at økonomisk teori formaliserer mekanismer som andre fag har klargjort. Det var økonomer som gikk i spissen for de nye analysene, deriblant Susan Rose-Ackerman, som skrev en viktig bok om korrupsjon i 1978: *Corruption – A study in Political Economy*. I Norge var Jens Chr. Andvig pioneren på området.

Økonomer prøver nå også å forstå politikken. De innarbeider politiske prosesser i modellene og ser på hvordan inntektsfordeling og sosiale forhold virker inn på velgernes oppslutning og hvordan partiene konkurrerer om velgernes gunst. På dette området samarbeider økonomer og statsvitere. Begge grupper publiserer i hverandres fagtidsskrifter (se Persson og Tabellini 2002 for en oversikt, og Moene og Wallerstein 2001 for et anvendt eksempel).

Endelig er studiet av voldelig konflikter og borgerkrig kommet for fullt også blant økonomer – både teoretisk og empirisk. Igjen har den spillteoretiske revolusjonen gjort det lettere å ta opp viktige problemstillinger. I Norge har miljøet rundt Scott Gates og Nils Petter Gleditsch ved Prio vært internasjonalt ledende. Også økonomer var med i deres senter for fremragende forskning cscw (Centre for the Study of Civil War, 2003–2012, under Scott Gates' ledelse).

Adferd og psykologi tas mer på alvor: Forskerne, både innenfor «behavioral economics» og i andre mer tradisjonelle tilnærminger, benytter nå nye metoder som kontrollerte eksperimenter både i lab'en og i felten. De studerer alt fra hvordan rettferdighetsnormer påvirker folks økonomiske adferd til hvordan selvkontroll virker. I Norge er det særlig gruppen rundt the Choice Lab i Bergen, Alexander Cappelen, Erik Sørensen og Bertil Tungodden, som har stått i første rekke i å utnytte eksperimenter for å skaffe ny innsikt.

Også psykologer har påvirket moderne økonomisk teori. Særlig innenfor «behavioral economics» prøver økonomer og andre å ta psykologiske faktorer på alvor som persepsjon og selvkontroll. At folk er impulsive, er velkjent selv blant økonomer. I *The Theory of Moral Sentiments* fra 1759 drøftet Adam Smith den upartiske observatør som korrektiv mot impulsive tendenser. I moderne teori er noe av det samme tatt opp mer generelt. I sinnene våre er det en konflikt mellom den impulsive konsumenten og den tålmodige planleggeren. Ofte vinner planleggeren (*homo economicus*), men ikke alltid. Når han taper blir det kjøpefest, store lån og dagen derpå.

Makroøkonomi går nye veier: Keynes rår ikke lenger grunnen alene. Han har fått konkurranse av blant annet «moderne makro» (også kalt RBC) der blant andre Osloøkonomen Kjetil Storsletten er internasjonalt ledende. I vår sammenheng er det kanskje mest interessant å legge merke til at mikro og makro må ha byttet økonomisk grunnmodell en gang etter 1970. Dette er i seg selv en liten faglig revolusjon. Mikro har tatt over alle restriksjonene, krisene, ubalansene og psykologien som tidligere var med i gammel makro (om enn litt usystematisk), mens moderne makro benytter en grunnmodell med perfekt nyklassisk konkurranse og en rasjonell, representativ aktør.

Mikroøkonomisk forskning har blitt rikere og mer relevant for å forstå mange aktuelle problemstillinger, mens dagens kritikere ikke er like optimistiske når det gjelder moderne makro. Siden mitt ærend er å peke på endringer og større bredde, skal jeg la denne kritikken av moderne makro ligge og nøye meg med noen få observasjoner. Sammenlignet med gammel makro har moderne makro en klarere konsistens mellom det mikroøkonomiske fundamentet og de samfunnsøkonomiske implikasjonene – så får vi håpe at konsistensen mellom mikro og makro fortsatt holder etter hvert som det mikroøkonomiske fundamentet også her blir gjort mer realistisk.

Samlet etterspørsel betyr mindre i moderne makro enn i gammel makro, men slik trenger det selvsagt ikke være dersom en for eksempel innførte mer monopolistisk konkurranse i disse makromodellene. Såkalte rasjonelle forventninger i moderne makro blir ofte brukt for å vise at økonomisk politikk ikke virker slik en trodde. Men selv om rasjonelle forventninger kan nøytralisere politikken så lenge prisene er fleksible, kan rasjonelle forventninger forsterke effektene av økonomisk politikk når prisene er «stivere» og det er ubalanse i markedene.

Moderne økonomisk teori har nå angrepsmåter og analysemetoder som kan utnyttes bedre til å forstå viktige problemer. Akkurat når det gjelder moderne makro har jeg lagt merke til at flere yngre bidragsyttere (dvs. under femti) er mer utålmodige og mindre fundamentalistiske enn pionerene – de kjeder seg lettere og kan ha svært vanskelig for bare å holde seg til de utdelte notene. Det lover godt!

Planlegging er ute og inne: Sammenbruddet i Sovjetunionen er noe av forklaringen på hvorfor tradisjonell samfunnsøkonomisk planlegging har fått en lav status og nærmest er ute som disiplin. Men planlegging er inne på andre områder og i nye former som i den interne styringen i statsforvaltningen og i administrasjonen i store selskaper. «New public management» er et eksempel. Også disse formene har klare paralleller til ordninger som ble praktisert i Sovjetunionen.

Mens deler av planleggingsoptimismen har overlevd i nye og mindre konstruktive former, er Leif Johansens to-binds verk *Lectures on Macroeconomic Planning* (1977, 1978) nå glemt, både internasjonalt og her hjemme. Tittelen til tross, boken kan leses som en inngående diskusjon av endogen økonomisk politikk i slekt med framstillingen i moderne politisk økonomi. Noe av det som gjør boken så original er at den anvender spillteori for å forstå makroøkonomisk politikk og planlegging. Myndighetene og andre viktige beslutningstakere er modellert som bevisste aktører med egne mål, oppfatninger og handlinger. Ett av målene til myndighetene er å innføre regler og reguleringer for å endre spillets karakter fra ikke-kooperativt til kooperativt. God planlegging i demokratiske land dreier seg ikke om direktiver ovenfra eller enkle byråkratiske belønningssystemer. God økonomisk politikk krever at en forstår den gjensidige interaksjonen mellom store beslutningstakere.

Positivismekritikken er enda mindre relevant i dag: I elementære lærebøker i økonomi møter nok alle studenter, både på 1970-tallet og i dag, en diskusjon av skillet mellom er og bør, mellom en positiv beskrivelse av økonomien og av kriterier for å vurdere dens resultater. Positivismekritikerne (om jeg forstår det rett) ville ha det til at det ikke var så lett som lærebøkene sa. Skillet mellom deltaker og observatør har i det minste blitt mindre avgjørende etter hvert som spillteorien har slått igjennom som fundament for økonomiske analyser. I spillteorien er alle deltakere og ser på de andre som bevisste deltakere i samfunnet.

«Sosialøkonomien har uten tvil vært påvirket av positivismen,» forklarte Leif Johansen flere år etter at positivismekritikken var på sitt høyeste nivå – «men en har ikke latt positivistiske kriterier sette noen snevre grenser for hva som er akseptable forskningsområder og metoder» (Johansen 1982). Det utsagnet er enda mer treffende i dag.

Alt i alt må det likevel være riktig å si at 1970-tallskritikerne har fått gjennomslag, i hvert fall tilsynelatende, på flere viktige områder. De tordnet mot den bombastiske individualismen. Nå tar deler av faget folks sosiale preferanser på alvor. De latterliggjorde historieløsheten i faget. Nå spiller institusjoner og forhistorie ofte en hovedrolle i noen arbeider, mens de fortsatt mangler i andre. De hamret løs på rosemaling og harmoni i økonomimodellene. Nå er studiet av forhandling og alle slags konflikter (fra sosiale gnisninger til borgerkrig) faglige vekstindustrier. Viktigst av alt er kanskje hvordan økonomi tar opp nye spørsmål, ny adferd og nye forskningsmetoder. Faget spriker som sagt. Både sosiale og psykologiske faktorer har fått mer plass. Kort sagt, det har blitt «mainstream to be off-mainstream».

Nå er det langt fra min mening å si at alt er bra med dagens økonomifag. Men det er positivt at det har blitt mer kritisk og mer selvkritisk. Faget har alltid hatt en fin stemme som ikke alltid har blitt brukt på de beste låtene. Nå er det flere gode låter. Men alt var ikke dårlig før og bedre nå – heller ikke lokalt. Sosialøkonomisk institutt på 1970-tallet var bra av to grunner: Trygve Haavelmo og Leif Johansen. Ingen kan fylle deres sko.

70-talls-popen på ny?

De som fortsatt elsker å hate økonomer, ser imidlertid ikke det nye. De står kanskje for langt unna og kan forveksle studieobjekt med fag. Noen av dem vil til og med ha det til at økonomisk teori har blitt mer og mer abstrakt og virkelighetsfjern og mindre og mindre sosial. En slik kritikk bommer. De som syns at økonomisk teori er mer abstrakt og mindre sosial enn før, burde ta seg en tur på biblioteket og bare lese noen av titlene på økonomiartikler i fagtidsskriftene. Kritikerne finner da mye som er vel verdt en diskusjon. Men først og fremst vil de bli slått av bredden og av innslaget av sosiale forhold. De vil også bli slått av det økende innslaget av empiri. Mens dagens høyrøstede kritikk framhever de abstrakte, matematiske, virkelighetsfjerne teoriene, vil dagens lavmælte kritikk etter hvert påpeke mangelen på teori i mange empiriske arbeider.

Andre kritikere er bedre informert og mer verdt å lytte til. Et ferskt eksempl er Jostein Løhr Hauge (PhD-stipendiat ved University of Cambridge). Under tittelen «Økonomifag i krise» presenterer han en velformulert rapport om kritikken

han er med på å reise ved engelske læresteder (*Dagens Næringsliv* 31.1.2014). Stilen til de nye kritikerne er åpenbart mer dannet, men nå som før representerer kravene tidsånden. På 1970-tallet var parolen opprør – nå krever studentene pluralisme. Det er mye i innlegget hans som det er god grunn å slutte seg til. Men jeg syns ikke han viser leseren den store bredden i faget

Jostein Løhr Hauge peker også på at «hverken Adam Smith, Karl Marx eller John M. Keynes ville kjenne seg igjen i den ensidige algebraiske fremstillingen av virkeligheten. » Jeg ville vært mer bekymret dersom det hadde skjedd så lite i faget at de faktisk kjente seg igjen i ett og alt. Kanskje de tre i stedet ville glede seg over det nye som tross alt har skjedd?

Adam Smith med sin institusjonelt orienterte tilnærming ville la seg begeistre av innslaget av institusjoner i nyere økonomisk teori og empiri, og kanskje også av deler av institusjonell økonomi og «behavioral economics» mer generelt. Dessuten ville han begeistres over at økonomene igjen tar hans problemstilling om hvorfor noen land er rike og andre så fattige, på alvor.

Karl Marx ville trolig la seg begeistre over de matematiske modellene, siden han ifølge svigersønnen Paul Lafargue så klart insisterte på at ikke noe fag er fullt utviklet før det har tatt i bruk matematikken. Han eksperimenterte også med å bruke matematikk til å forstå blant annet de uregelmessige svingningene – oppgang og krise – og han rapporterte om resultatene i brev til bestevennen Friedrich Engels (se samlingen av Marx egne matematiske refleksjoner i Marx 1881). Marx ville også glede seg over at flere økonomer nå tar historie på alvor og ser sammenhengene mellom politikk og økonomi og mellom sosiale og økonomiske forhold.

Hva John M. Keynes ville la seg begeistre over, vet jeg ikke helt. Kanskje han ville likt at hans teorier fortsatt diskuteres i opphetede debatter? Eller kanskje han ville blitt lei for at det er så mange konkurrerende tolkninger av det han skrev? De mange tolkningene kan jo tyde på at han ikke har vært hundre prosent klar i alle sammenhenger, kanskje fordi han ikke brukte så mye matematikk?

De tre ville kort sagt stille seg uforstående til det ensidige skremmebildet som mange av kritikerne gir av dagens økonomiske teori og metode. De ville pekt på hvordan empirisk forskning nå står så mye mer sentralt i faget enn på 1970-tallet. De ville kanskje ha sagt at kritikken av manglende pluralisme i undervisningen ville stå sterkere dersom den også tok opp mangfoldet i økonomisk forskning og i faget generelt.

Bruken av matematikk er en skål for seg. Nå er det faktisk ingen som lenger kaller seg matematiske økonomer. Betegnelsen har gått av moten fordi alle økonomer bruker matematikk, ikke bare avantgarden som på 1950- og 60-tallet. Leif Johansen

ble regnet blant verdens ledende matematiske økonomer på 1960-tallet. Likevel kritiserte han allerede da «the narrow circle of economists and mathematicians who are mainly occupied by the formal aspects for their own sake». Og han la til: «in no other science is so high a fraction of the total research effort put into formal methodological studies as in mathematical economics and econometrics» (Johansen 1963). Dette er 46 år før Paul Krugman detronerte økonomer «who mistook mathematical beauty for the real world».

Leif Johansen er her på linje med Ragnar Frisch som advarte mot «playometrics» og Jon Elster som nylig pekte på at økonomene har en «toy box» i stedet for en «tool box». Han er også på linje med Thomas Piketty (2014), som hevder at «economics has yet to get over its childish passion for mathematics and for purely theoretical and often highly ideological speculation at the expense of historical research and collaboration with other social sciences» (s. 32).

Selvsagt anerkjente Frisch, Johansen, Krugman, Elster og Piketty alle behovet for matematikk i samfunnsfagene. Å tro at en komplisert verden ikke kan forstås ved hjelp av matematiske modeller, gir ikke mening. At verden er komplisert er et argument for, ikke mot, bruken av matematikk. Men matematisk formalisme er et hjelpemiddel og ikke et mål, og ikke alle matematiske modeller er like gode.

Selv om det fort kan bli for mye av en god ting, trenger vi mer kritikk og diskusjon i økonomi. Dagens kritikere krever, som sagt, mer pluralisme. Noen av dem synes å be om en pluralisme som omfatter mye, men ikke det som i dag utgjør hovedstrømninger blant økonomer verden over – strømninger som inneholder mange nye angrepsmåter.

Mye av 1970-tallskritikken var ideologisk styrt, og diskusjonen ble deretter. Mer pluralisme i undervisningen kan kanskje hindre at vi i samme grad lar oss styre av ideologiske sympatier og antipatier.

Ekko av egen stemme

Vi ønsker alle å holde på oppfatninger som ligner på oppfatningene til de fagfolkene vi respekterer. På samme måte ønsker vi å ta avstand fra oppfatninger som ligner på oppfatningene til fagfolk vi ikke respekterer. For eksempel, Milton Friedman er som kjent nyliberalismens teoretiker, og alle på venstresiden tar avstand fra det han skrev. Karl Marx er kapitalismens kritiker, og alle på høyresiden (og vel så det) tar avstand fra det han skrev. Problemet er bare at de vi tar avstand fra kan ha rett av og til, mens de vi liker ikke alltid har rett.

Vi søker gjerne etter bevis på en måte som støtter våre opprinnelige oppfatninger, men der vi ikke gjennomskuer vår egen forutinntatthet. Vi unngår informasjon vi burde tatt i betraktning. Vi foretrekker informasjon fra kilder vi tror reflekterer de verdiene vi respekterer, mens vi i stedet kanskje burde se mest på den informasjonen som kommer fra kilder som har et annet perspektiv. Slik søker vi etter en bekreftelse på egne verdier og holdninger. Kort sagt, vi lytter til et ekko av vår egen stemme.

Alt dette er et problem for økonomer som gruppe siden utenforstående skal ha et iskaldt hjerte for å like oss. Det er også et problem innad i gruppen av økonomer som, enten leseren tror det eller ei, kan ha ulike syn på en rekke områder. Som andre kan også økonomer skille lag i vurderingen av noen viktige saker. I sammenheng med den faglige utviklingen fra 1970 til i dag, kan vi tenke på Vietnamkrigen. De verdiene som viste seg i standpunktet til denne konflikten kan ha vært med på å forme de verdiene vi respekterer mest og som så blir bestemmende for en rekke andre spørsmål. Informasjon fra kilder og fagfolk som vi tror reflekterer disse verdiene vi respekterer, får mer vekt enn de ellers ville fått. Vi kan få en prosess av tiltakende faglig og ideologisk polarisering.

Faglig konflikt kan innenfor rimelige grenser være positivt, en kilde til inspirasjon.

Ideologi er, som Joan Robinson (1964) sier, menneskenes substitutt for instinkter, og kan derfor være viktig for hvilke spørsmål som stilles. Men ideologi bør selvsagt ikke bety noe for hvilke svar som gis. Det er spørsmål og problemstilling som avgjør, ikke modellideologi. Feilen til enkelte av kritikerne fra 1970 til i dag er at ideologien kan ha bestemt svarene mer enn spørsmålene. Mange av de mest bombastiske 1970-tallskritikerne har da nesten ikke bidratt til de nye retningene i økonomisk teori og metode, dels fordi de etter hvert glemte de store spørsmålene og trodde for sterkt på en fasit (gjerne i form av Marx-sitater). Nå gjelder det at dagens kritikere ikke går i den samme fellen.

Referanser

Arrow, K. (1978). «A Cautious Case for Socialism». *Dissent*, 25(4).

Barth, F. (red.) (1969). *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Cultural Difference*. Oslo: Universitetsforlaget.

Bliss, C. J. og N. H. Stern (1982). *Palanpur: The Economy of an Indian Village*. London: Clarendon Press.

Elster, J. (2009). «Excessive Ambitions». *Capitalism and Society*, 4: Iss. 2, Article 1.

Flanagan, R., K. Moene og M. Wallerstein (1993). *Trade Union Behaviour, Pay Bargaining and Economic Performance*. Oxford: Clarendon Press.

Friedman, M. (1955). «Leon Walras and His Economic System». *American Economic Review*, 45: 900–909.

Harcourt, G. C. (1975). «Much Ado about Something». *Economic Papers. The Economic Society of Australia*, 49(1): 36–49.

Haavelmo, T. (1958). «Hva kan statiske likevektsmodeller fortelle oss?». Festskrift til Fredrik Zeuten, supplement til *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, 96.

Johansen, L. (1960). *A Multi-Sectorial Study of Economic Growth*. Amsterdam: North Holland Publishing Company.

Johansen, L. (1963). «Marxism and Mathematical Economics». *Monthly Review*, 14(9).

Johansen, L. (1972). *Production Functions. An Integration of Micro and Macro, Short Run and Long Run Aspects*. Amsterdam: North Holland Publishing Company.

Johansen, L. (1974). «Positivisme og positivismekritikk i den sosialøkonomiske vitenskap». I Johansen (1983): *Kriser og beslutningssystemer i samfunnsøkonomien*. Oslo: Universitetsforlaget.

Johansen, L. (1977, 1978). *Lectures on Macroeconomic Planning: 1. and 2.* Amsterdam: North Holland Publishing Company.

Johansen, L. (1982). *Kriser og beslutningssystemer I samfunnsøkonomien*. Oslo: Universitetsforlaget.

Layard, R., S. Nickell og R. Jackman (1991). *Unemployment: Macroeconomic Performance and the Labour Market*. Oxford: Oxford University Press.

Marx, K. (1881) (1983). *Marx's Mathematical Manuscripts*. Cheltenham: New Park Publications.

Moene, K. (2013). «Ulikhetens og likhetens likevekt». *Tidsskrift for velferdsforskning*, 16(2).

Moene, K. og M. Wallerstein (2001). «Inequality, social insurance and redistribution». *American Political Science Review*, 95(4): 859–874.

Persson, T. og G. E. Tabellini (2002). *Political Economics*. Cambridge ma.: mit Press.

Piketty, T. (2014). *Capital in the Twenty-First Century*. Cambridge ma.: The Belknap Press of Harvard University Press.

Robinson, J. (1964). *Economic Philosophy*. London: Pelican Books.

Rose-Ackerman, S. (1978). *Corruption: A Study in Political Economy*. New York: Academic Press.

Smith, A. (1759). *The Theory of Moral Sentiments*. New York: Prometheus Books.

Sraffa, P. (1960). *Production of Commodities by Means of Commodities: Prelude to a Critique of Economic Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.

Sweezy, P. M. (1942). *A Theory of Capitalist Development*. New York: Monthly Review Press.

Göran Sundqvist : Vitenskapsstudier – mellom teknokratikritikk og konstruktivisme

Profssor ved TIK – Senter for Teknologi, Innovasjon og Kultur

Introduksjon

Vi lever i et høyteknologisk samfunn hvor kunnskap sirkuleres i et høyt tempo. Vitenskapsstudier ser nærmere på samsillet mellom forskere, politikere og øvrig samfunn, og spør: hva er egentlig kunnskap? Slike studier var innledningsvis et radikalt sosiologisk prosjekt. I dag er vitenskapsstudier tatt inn i varmen, blant annet ved Universitetet i Oslo. Fagretningen har en kort, men spennende historie.

Vitenskapens framside

Naturvitenskap og teknologi åpnet opp for helt nye utviklingsmuligheter på 1960-tallet, og det var gode tider for forskningen. Dristige måneferder og grensesprengende datateknologi la grunnen for en ny fremtid. Forskerne Crick og Watson oppdaget DNA-strukturen, og i 1962 ble de belønnet med nobelprisen i medisin. I fysikken gjordes det banebrytende oppdagelser da man klarte å spalte atomet, som førte til atomvåpen og atomkraft. Biologer på sin side oppdaget det usynlige mikrokosmoset, noe som skapte radikale forandringer.

Kunnskap skulle nå være allemannseie, og universitetene ble forvandlet fra eliteuniversiteter til en høgskole for alle. Høgskolereformer som inkluderte betydelige studielån, gjorde det mulig for flere å gjennomføre en høyere utdanning. Utviklingen av samfunnsvitenskapen, knyttet til velferdsstatens nye profesjoner, var en viktig og tydelig illustrasjon av en sterk tro på vitenskapelig kunnskap. Sosialarbeidere, psykologer, førskolelærere, tannleger og helsearbeidere trådte i tjeneste. Velferdssamfunnet ble planlagt og bygd ut. Sosiale teknologer la livet til rette for det moderne mennesket, og ikke minst i planleggingen av storbyenes drabantbyer. Samfunnsvitenskapen ble en produktivkraft som skapte en ny virkelighet og forandret verden.

Vitenskapens bakside

Men, de vitenskapelige og teknologiske framstegene på 1960-tallet hadde også en bakside. Dette så man allerede i august 1945 da USA slapp de første atombombene. De enorme konsekvensene i Hiroshima og Nagasaki kunne vi "takke" forskningen for. Konsekvensene var ønsket, men ikke hundre prosent forutsatte. På 1960-tallet ble det for alvor liv i debatten om vitenskapens intenderte og uintenderte konsekvenser. De mange nye

studentene – flere av dem studerte samfunnsvitenskap – samlet seg i studentopprør. Samfunnsdebatten dreide seg om miljøproblemer, likestilling mellom kjønnene, demokratisering av arbeidslivet, medbestemmelsesrett i den teknologiske utviklingen, og den kritikkverdige sterke koblingen mellom forskning og militær opprustning. Vietnamkrigen, konsekvensene av arven fra kolonialtiden, og rovdriften av mennesker og natur var andre temaer som ble livlig diskutert, samtidig som man begynte å innse at de representerte en forutsetning for vår egen velferdsutvikling. Vitenskap, teknikk, industri og byråkrati i intimt samspill ledet til et industrielt drevet teknokrati med mange dødvinkler. Framstegets bakside ble tydelig for mange, men håpet om økt refleksjon i det teknokratiske systemet var – i likhet med i dag – lite. Det var imidlertid noen få som etterlyste kritisk og alternativ forskning. Man krevde svar på spørsmål om forskningens organisering og konsekvenser. Kunne samfunnsvitenskapen svare på noen av disse spørsmålene? Kunne den si noe om framstegenes bakside?

Da katastrofen i Tsjernobyl inntraff i 1986 var den tyske sosiologen Ulrich Beck i ferd med at avslutte boken "Risikogesellschaft".¹ Der hevder han at framstegets bakside er blitt en framside. I en blanding av bevisste og ubevisste handlinger hadde framstegets bakdeler blitt akseptert som en nødvendig pris å betale. Men disse bakdelene, som av økonomer kalles eksternaliteter, kunne ikke lenger ignoreres. Eksternalitetene vokste og ble til et betydelig problem. Det industrielle samfunnet forvandlet seg til å bli et risikosamfunn. I følge Beck spilte vitenskapen og teknologien en nøkkelrolle i den forvandlingen. Ved hjelp av vitenskap og teknologi ble naturen et historisk og politisk produkt – en kunstig natur. Beck mener at vitenskapen ble et redskap i maktens tjeneste som forutsetter og legitimerer teknologiske framsteg, men samtidig krever monopol på kunnskapsmyndighet og sannhet. Men, han skriver at farene som samfunnet ble utsatt for i forbindelse med framsteget, fikk oss til å sette spørsmål ved disse forholdene. En refleksjon over hva vitenskap er og gjør vokste umiddelbart fram i kjølvannet av alle ulempene som det teknologiske framsteget førte med seg. Denne positive endringen har dessverre gjort seg mindre gjeldende hos de som sitter med makt og kunnskap.

Den akademiske responsen fra "de nye" samfunnsvitenskapene

Beck var ikke først blant samfunnsviterne å gjøre oppmerksom på vitenskapens og teknologiens viktige samfunnsrolle. Allerede i 1942, da andre verdenskrig herjet som verst, søkte den amerikanske sosiologen Robert K. Merton etter svar på spørsmålene om vitenskapens organisering

¹ Ulrich Beck, *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne* (Suhrkamp, 1986). Engelsk oversettelse, *Risk Society. Towards a New Modernity* (Sage, 1992). For en introduksjon av Beck på norsk se *Risiko og frihet* (Fagbokforlaget, 1997).

og selvorganisering.² Merton så på den tiden tydelige forsøk på å skape nasjonale vitenskaper, i hovedsak en "sovjetisk" og en "nazistisk" vitenskap. I senere opplag av Mertons arbeid er USA's atombombe over Hiroshima med som eksempel på hvordan "nasjonal" vitenskap står i motsetning til det han kaller *den moderne vitenskaps etos*. Vitenskapen som sosial institusjon skal i følge Merton være *universell*, altså at den tar hevd på å være en sannhet som skal bedømmes utfra kriterier uavhengig av rase, klasse, religion og nasjonalitet. Den skal også være *kommunistisk*, noe som betyr at resultatene skal eies i fellesskap. Nasjonalisme og hemmelighetsmakeri står i tydelig motsats til begge disse normene. I følge Merton er vitenskap ikke vitenskap uten normene om universalisme og kommunisme.

Militært og kommersielt kappløp mellom nasjoner og bedrifter utfordrer stadig Mertons normer. Spørsmålene er derfor ikke av mindre interesse i dag, snarere tvert i mot, siden stadig flere virksomheter baseres på vitenskapelig kunnskap. I takt med vitenskapsens økende grad av samfunnsmessige konsekvenser, har den blitt et interessant studieobjekt for samfunnsvitenskapens ulike retninger. Merton grunnla vitenskapssosiologien, statsvitere har lenge studert forskningspolitikk, økonomer har studert innovasjon og kommersialisering av vitenskapelige resultat, og psykologer har interessert seg for forskernes motivasjon og kreativitet. Disse tilnærmingene er imidlertid utilstrekkelige når det gjelder utfordringene og årsakene til dette er de avgrensningene som gjøres.

Merton og Beck svarer begge på spørsmålet om vitenskapsens legitimitet og samfunnsrolle. Det interessante er at hvis vi sammenligner Mertons svar fra 1942 med Becks fra 1986, så er de helt ulike. I følge Beck er ikke bevaringen av vitenskapsens integritet noen løsning på problemet. Det er et naivt forslag ettersom den sosiale institusjonen vitenskap er kolonisert i hver minste detalj. Svaret er i stedet å bli mindre naiv, og å vise hvordan vitenskapen griper inn i økonomi, politikk, juss, og militære og industrielle teknologiske prosjekter. Med andre ord alle samfunnsprosesser.

Likevel, Mertons ideer om autonome samfunnsinstitusjoner, hvor hver institusjon har unike normer som opprettholder selvstendighet og integritet, er fortsatt en del av vår måte å tenke på. Vi deler ofte opp samfunnet i sektorer, som vitenskap, økonomi, politikk, juss, og sivilsamfunn. Dette leder til en overdrevet arbeidsfordeling mellom samfunnsvitere, men det

² Merton presenterte sine berømte CUDOS-normer i en artikkel fra 1942. De fire normene "communism", "universalism", "disinterestedness", "organized skepticism" fungerer institusjonell styrende for det vitenskapelige arbeidet, og innebærer at vitenskapen kan forstås som en selvstendig samfunnsinstitusjon. Med ny tittel og nye noter finnes artikkelen oftest som kapitlet "The Normative Structure of Science" i Robert K Merton, *The Sociology of Science. Theoretical and Empirical Investigations* (University of Chicago Press, 1973).

leder også til at samfunnsviterne tar naturvitenskap og teknologi som noe gitt, som om det var et eksternt eksisterende objekt. Man ser ikke hvordan kakebitene som kan kalles for politikk, juss eller økonomi er integrert med vitenskap og teknologiske fenomener. Slik delegeres på automatisk vis makten til teknologer og naturvitere.

Hva som trengs for å håndtere dagens utfordringer innen energi, miljø og klima, medisin, bioteknologi og informasjonsteknologi, er studier som innbefatter både vitenskapens interne som eksterne faktorer. Men hvem kan sette ord på hvordan vi skal "tenke fremover" når det gjelder uønskede resultater og om hvordan vi skal organisere konfliktene rundt vitenskapen i samfunnet?

STS – et nytt tverrvitenskapelig forskningsfelt

På begynnelsen av 1970-tallet tok et nytt tverrfaglig forskningsfelt form, som på norsk ofte kalles vitenskapsstudier, men internasjonalt omtalt som STS – Science and Technology Studies. Kjente representanter for retningen er Bruno Latour, som i 2013 mottok Holbergprisen og var i 2012 Eilert Sundts foreleser, i tillegg til Donna Haraway som i 2011 ble æresdoktor ved UiO, men interessant nok ikke ved samfunnsvitenskapelig fakultet, men ved humanistisk fakultet.³

Med røtter i vitenskapshistorie og vitenskapssosiologi beveget forskningsfeltet seg mellom humaniora og samfunnsvitenskap. Feltet har siden utviklet seg som en konsekvens av kritiske diskusjoner om vitenskapens nytte og konsekvenser. Den nye forståelsen innebærer en kritikk av uomtvistelige sannheter og entydige løsninger. Også disse har politiske og økonomiske drivkrefter som bør diskuteres offentlig. Vitenskapelig kunnskap kan løse problem, men slike løsninger er lokale og tidsbundne, og aldri uomtvistelige. Anbefalingen fra STS-feltet er ydmykhet.

Ved Universitetet i Oslo kan man finne flere spor som vitner om en kritisk forståelse av vitenskap, og de siste 15 årene har denne forskningen fått et hjem på det samfunnsvitenskapelige fakultet (SV), nærmere bestemt på TIK – Senter for teknologi, innovasjon og kultur. Forgjengeren TMV – Senter for teknologi og menneskelige verdier ble etablert i 1988, men var plassert sentralt på universitetet.⁴ Totalt sett har fagretningen eksistert på UiO i 25 år,

³ For informasjon om Latour se hans personlige hjemmeside www.bruno-latour.fr og not 9 nedan. Haraway er introdusert på norsk i Kristin Asdal et al., *Betatt av viten. Bruksanvisninger til Donna Haraway* (Spartacus, 1998).

⁴ TIK-forskere har i antologier sammenfattet STS-feltet på en måte som viser deres egne innganger til området. Se spesielt introduksjonskapitlene i bøkene til Kristin Asdal, Brita Brenna og Ingunn Moser (red.) *Teknovitenskapelige kulturer* (Spartacus, 2001) og Kristin Asdal, Brita Brenna og Ingunn Moser (red.) *Technoscience: The Politics of Interventions* (Unipub, 2007).

noe som bare er halve tiden av de 50 årene som de eldre SV-disiplinene feiret i 2013. Men det kan kanskje være nyttig for disse å få et kritisk blikk fra siden, levert av SV-fakultetets lillesøster, som er spesialisert på å forstå relasjonene mellom vitenskap og samfunn. Og hva kan vel da være mer forfriskende enn å gjengi ordene til Bruno Latour, siden han mener at det bare er to feil på samfunnsvitenskapene: hvordan man forstår "vitenskap" og hvordan man forstår "samfunn". Ikke ubetydelige feil, kan man vel si. Problemet med forståelsen av vitenskapen, er at baksiden ikke får oppmerksomhet, og at man overser vitenskapens performativitet. Det vil si at metodene vi bruker skaper det de studerer, og at dette har konsekvenser. Og det gjelder ikke bare for spalting av atomer og gener, men også for samfunnsvitenskapelige metoder. For å gi et eksempel, la oss se på opinionstudier i forbindelse med politiske valg. Etter at man begynte med Gallupundersøkelser i USA på 1930-tallet og det spredte seg i den vestlige verden, snakker vi nå om opinioner som noe som eksisterer "der ute", og som vi innretter oss etter. Men opinioner er et samfunnsvitenskapelig produkt, og må forstås som det. Latours problem med den andre delen, "samfunnet", er at samfunnsviterne tar det for gitt som et selvstendig eksisterende objekt, som en forklaringsgrunn, når "samfunnet" faktisk er viklet sammen med mange andre objekter: naturobjekter, artefakter og så videre. De samfunnsvitenskapelige kakebitene – økonomi, juss, staten, sivilsamfunnet – er aldri så selvstendig eksisterende og stabile som samfunnsvitenskapen ofte antar, mener Latour.

STS som kritikk og dekonstruksjon – fra sosialkonstruktivisme til konstruktivisme

Vitenskapsstudier kan oppsummeres som kritiske studier utfra ambisjonen om å sekularisere forståelsen og forklaringen av fenomenet vitenskap. Slike studier var innledningsvis et radikalt sosiologisk prosjekt. Med inspirasjon fra Thomas Kuhns paradigmatteori ble vitenskapen forstått som en rutinebasert og sosial praksis styrt av makt og hierarkier, i utgangspunktet skeptisk til nytenkning, spesielt hvis tankene kom fra nykomlinger og fremmede.⁵ I følge denne forståelsen er den vitenskapelige praksisen sentrert rundt et paradigme, som gir stabilitet rundt tolkningen av nye resultater. Nye resultater tolkes i lyset av gamle. Kuhns etterfølgere, STS-forskerne, omtalte vitenskapen som sosialt skapt, sosialt forhandlet, og sosialt opprettholdt.⁶ Kuhns tanker om paradigmets relative autonomi ble dermed

⁵ Thomas S Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions* (University of Chicago Press, 1962). Norsk oversettelse *Vitenskapelige revolusjoners struktur* (Spartacus, 2002).

⁶ Den sosiale dimensjonen er spesielt tydelig hos den såkalte Edinburgh-skolen som formulerte "det sterke programmet". Se David Bloor, *Knowledge and Social Imagery* (Routledge, 1976; andre opplag med nytt etterord, University of Chicago Press, 1991) og Harry Collins, *Changing Order: Replication and Induction in Scientific Practice* (Sage, 1985; andre opplag med nytt etterord, University of

radikalisert, og vitenskapens kunnskapsinnhold ble forklart som sosial interesse, og grensene mellom vitenskap og samfunn ble visket ut. Vitenskapens lokale kjennetegn ble framhevet på bekostning av universalismen. Vitenskapen er ikke så "ren" som vi tror.

Kuhn var den viktigste inspiratoren på det tidlige 1970-tallet da vitenskapsstudiene ble etablert, men også den klassiske kunnskaps sosiologien og ikke minst Émile Durkheim var av stor betydning.⁷ Også Durkheim hadde for vane å kritisere en *naiv realismes* som ofte dominerer diskusjoner om vitenskapelige resultat. I sin religions sosiologi argumenterer Durkheim for at vi ikke tror på religioner fordi det fins guder, men at det finnes guder fordi vi tror på religioner.⁸ Oversatt til en forståelse av vitenskap og teknologi – som imidlertid Durkheim selv ikke gjorde – betyr det at vi ikke tror på vitenskapen fordi den er sann, men at den er sann fordi vi tror på den. Det betyr også at vi ikke bruker teknologiske artefakter fordi de fungerer, men at de fungerer fordi vi bruker dem. Først kommer den sosiale praksisen og det sosiale samholdet – gruppens liv og organisasjon – så oppstår guder og sannheter som produkter av dette. Hos Kuhn og Durkheim fant vitenskapsstudiene et fundament til en kritikk rettet mot "religiøse" naturvitere og teknokratiske teknologer som snakker om den ultimate sannheten og den fungerende teknologien som noe immanent gitt. Men kritikken ble også rettet mot oss selv som samfunnsvitere, fordi vi tror at vi er "autonome" fra det vi studerer, uten å tenke på årsak og effekt. Det vil si at vi glemmer våre studiers sammenflettede relasjoner til andre aktiviteter og deres performativet, konsekvensene som leder til skapelsen av en ny virkelighet.

Denne sosiale konstruktivismen innebærer en kompleksitet, og sier at vi må forstå vitenskapen bredere, at flere aktører og flere interesser spiller en rolle for hva vitenskapen gjør og hva den blir. Studier av sosiale interessekamper mellom forskergrupper, og vitenskapelige kontroverser der ulike grupper tolker samme resultat på ulike måter, der også politiske aktører involveres, ble et sentralt studieobjekt med fortsatt livskraft. Vitenskapsstudiene ble på 1980-tallet et kritisk dekonstruksjonsprosjekt, som viser kompleksitet, og har en sterk ambisjon om å løfte fram aspekter og baksider som ofte blir skjult i det "vanlige" bildet av hvordan vitenskap skapes og tas i bruk.

Chicago Press, 1992). Se også Vidar Enebakk, *Mellom de to kulturer. Oppkomsten av vitenskapsstudier og etableringen av Edinburgh-skolen 1966-76* (Universitetet i Oslo, 2005).

⁷ Innflytelsen fra sosiologen Durkheim men også filosofen Wittgenstein er tydelig for den første generasjonens britiske STS-forskere med Bloor og Collins i spissen. Se også not 6 ovan.

⁸ Émile Durkheim (1912) *Les formes élémentaires de la vie religieuse*. Engelsk oversettelse *The Elementary Forms of the Religious Life* (1915)

Den franske aktørnettverksteorien (ANT) ble utviklet på 1980-tallet av den tidligere nevnte Bruno Latour sammen med kollegaen Michel Callon. De utvidet dekonstruksjonen gjennom å kritisere den sosiologiske reduksjonismen. Det førte til en enda større kompleksitet.⁹ Vitenskapelig kunnskap er ikke bare en sosial konstruksjon, men en konstruksjon der alt spiller en rolle. Alt er viktig! Naturobjekter, artefakter, mennesker – alt er av betydning i en åpen konstruksjonsprosess som skjer i brede nettverk, der alt som kan gjøre forskjell forstås som *aktører*. Det finnes ingen ”orden”, ingen stabile sektorer, interesser eller grupper. Det som da gjenstår å følge, er aktørene, og se hva som skapes, å studere tilblivelsesprosesser, og undersøke hvordan ordener skapes. Slike regulariteter er produkter av et ”moderne” prosjekt som har skapt et differensiert og oppdelt samfunn bestående av sektorer, noe som blant annet avspeiles i myndighetenes og akademisk klassifiseringer og organisering. Men disse oppdelingene har begynt å rakne i sømmene. I dag skjer det mye som går på tvers av eksisterende sektorer og disipliner. I en sekularisert forståelse av vitenskap er den kritiske dekonstruksjonen viktig, men det er også viktig å vise hva vi kan gjøre i en situasjon preget av kompleksitet og usikkerhet, det vil si å gå fra en kritisk dekonstruksjon til en konstruktiv organisasjon. Vi kommer da fram til spørsmålet om hvordan vi best organiserer hva Michel Callon kaller et *teknologisk demokrati*.¹⁰

STS som konstruksjon – hvordan organisere avgjørelsene om vitenskap og teknologi?

Vitenskapsstudier har hatt betydning for demokratiseringen av vitenskap og teknologi. I dag kan flere aktører bidra på en relevant måte, spesielt når det gjelder ny og uprøvd vitenskap og teknologi. Dette har vært et framgangsprosjekt, og i dag hører vi ofte politikere og beslutningstakere prate om økt innflytelse, bred deltakelse, og mer dialog når beslutninger skal fattes om klimaet, genmodifiserte produkter, medisinske behandlinger og nanoteknologiens utvikling. Men skal alle være med? Er flere medvirkende alltid bedre enn færre? Kort sagt: hvordan bør beslutninger om vitenskap og teknologi organiseres?

Grunntanken i vitenskapsstudier er at vitenskapen og teknologien er produktive aktiviteter, de er mer produktive – performative – enn vi ofte tror. Eksternalitetene er omfattende men framtrer ofte med forsinkelse, og de som best oppdager disse er ikke forskere, ingeniører eller byråkrater, men de som konkret berøres av dem. Det betyr at eksternalitetene innledningsvis

⁹ Bruno Latour sammenfatter aktørnettverksteorien i boken *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network Theory* (Oxford University Press, 2005).

¹⁰ Michel Callon, Pierre Lascoumes & Yannick Barthe (2001) *Agir dans un monde incertain: Essai sur la démocratie technique* (Editions du Seuil). Engelsk oversettelse *An Essay on Technical Democracy* (MIT Press, 2009).

oppstår utenfor de eksisterende institusjonenes radar. De oppstår i mellomrommet som skiller våre institusjoner fra hverandre, som derfor må berikes til noe som kan kalles et teknologisk demokrati. Det skyldes at vår gamle oppdeling mellom vitenskap og politikk, sannhet og demokrati ikke kan gjøre rede for spontane, uformelle reaksjoner på vitenskapens økende grad av ekternaliteter. Forsvaret av oppdelingen mellom eksperter og lekfolk, mellom de som har og de som savner kunnskap, leder til *mer*, og ikke til mindre konflikter. Derfor bør man ikke velge å bortforklare eller ignorere reaksjoner og protester fra allmennheten, lekfolk eller berørte grupper, eller hva vi nå kaller dem utfra våre "gamle" etiketter. I stedet bør vi bevare og utvikle innspillene som kommer, og se dem som relevante og nyttige. Slike diskusjoner på uformelle arenaer oppstår spontant og kjennetegnes av at mennesker med ulik bakgrunn deltar, og at usikkerheter og konflikter er i fokus. Det er gjennom en forsterkning av disse arenaene, som i dag ikke passer inn blant våre eksisterende institusjoner i form av universitet, parlamenter og domstoler, at et teknologisk demokrati kan utvikles. Vi har i dag embryoer til slike institusjoner, i form av høringer, lekfolkskonferanser, fokusgrupper, og henvisningsprosedyrer. I Norge er Teknologirådet en liten myndighet som tenker i slike baner. Men i dag står den type arenaer svakt, og risikerer å bli dominert av sterke aktører som tenker i samsvar med gamle grenseinndelinger, og som ser de spontane reaksjonene som uønskede, noe å ignorere eller bortforklare. I stedet brukes de nye arenaene til å utdanne, overbevise og søke aksept for det som mektige aktører anser som sant og effektivt.

Vi behøver ikke mer oppdeling og kategorisering, vi behøver mer integrering. Forskere, politikere, engasjerte aktører og berørte grupper bør komme nærmere hverandre. Først da kan vitenskapens og teknologiens tiltenkte, ikke-tiltenkte og ukjente konsekvenser diskuteres og håndteres samtidig, og ikke oppdelt. Vitenskapelig virksomhet innebærer et sosialt samfunnseksperiment der vi alle er involvert, som både forskningsledere og forsøksobjekter. Hvem som er det ene eller det andre, er ikke alltid åpenbart når det gjelder atomkraftverk og klimakriser. Løsninger på disse komplekse utfordringene kan ikke skapes av isolerte vitenskapelige sannheter, bare gjennom prosesser der ulikheter, usikkerheter og kontroverser forvandles til kollektive læreprosesser. Hvordan dette mer konkret kan skje på en mer utviklet måte i et samfunn som fortsatt ser vitenskapen som noe utenfor samfunnet, er i dag den store utfordringen.

Kristian Stokke: Samfunnsgeografi som kritisk samfunnsvitenskap: Fra marxisme til konstruktivisme

Professor ved Institutt for sosiologi og samfunnsgeografi.

Samfunnsgeografi er en relativt ung samfunnsvitenskap, men et fag der ideen om kritisk forskning har fått en sterk posisjon. Det er også et fag som har gått fra å være gjennomgående empirisk og ikke-teoretisk til å bli preget av at geografer er opptatt av teoriutvikling på tvers av faggrensene innenfor samfunnsvitenskap. For å forstå den historiske utviklingen og dagens status for kritisk samfunnsgeografi kommer vi ikke utenom tre store vendinger i faghistorien: For det første, overgangen fra deskriptiv regionalgeografi til kvantitativ geografi på 1950- og 60-tallet som gjorde samfunnsgeografi til en moderne men relativt ukritisk samfunnsvitenskap. For det andre, den radikale vendingen på slutten av 1960-tallet som gjorde samfunnsgeografi til en kritisk samfunnsvitenskap inspirert av marxistisk politisk økonomi. Og for det tredje, den kulturelle vendingen fra slutten av 1980-tallet som har utfordret og utvidet betydningen av kritikk i faget. Det har selvsagt vært et større mangfold av tilnærminger i faget enn dette, men disse tre vendingene har definert de store linjene og spesielt fagets utvikling som kritisk samfunnsvitenskap.

Den kvantitative vendingen var en viktig forutsetning for utviklingen av samfunnsgeografi som en moderne samfunnsvitenskap. Kvantitativ geografi var mer anvendt enn kritisk, men vitenskapeliggjøringen av faget skapte en basis for utviklingen av kritisk samfunnsgeografi senere. Positivismens inntog i faget utfordret ideen om geografi som et deskriptivt syntesefag med regionalgeografisk kartlegging som fagets kjerneaktivitet. I stedet ble geografifaget definert som et romlig-analytisk fag som søkte å utvikle generaliseringer, modeller og teorier om geografiske lokaliseringer, forbindelser og bevegelser. Denne overgangen fra regionalgeografi til kvantitativ geografi utfordret likevel ikke ideen om geografi som et fag som studerte geografiske mønstre heller enn bakenforliggende prosesser, eller forståelsen av geografi som et enhetlig fag på tvers av skillet mellom samfunnsvitenskap og naturvitenskap. Forklaringen på dette ligger i at regionalgeografi og kvantitativ geografi hadde en felles forankring i empirisme og at begge tilnærmingene hadde en metodologi som var felles på tvers av skillet mellom naturgeografi og samfunnsgeografi. Begge disse forholdene forandret seg med den radikale vendingen på begynnelsen av 1970-tallet da geografi utviklet seg til et prosess-studerende fag og det samtidig oppstod et skille i metodologisk tilnærming mellom naturgeografi og kritisk samfunnsgeografi.

Den radikale vendingen i samfunnsgeografi kritiserte kvantitativ geografi for manglende sosial relevans, det vil si at positivistiske geografer ble beskyldt for kun å teknokratiske studier med instrumentell nytte for offentlig administrasjon og planlegging, men med begrenset relevans for marginaliserte grupper og steder i en tidsperiode preget av sosiale problemer og kriser. Den kvantitative geografien ble også kritisert for å studere overflatefenomen uten å gå inn i de bakenforliggende strukturer og prosesser. Utfordringene som radikale samfunnsgeografer satte for seg selv var derfor å forstå romlighet som samfunnsmessig produsert (det vil si å gå fra en objektiv romforståelse til en sosial romlighet) og å produsere sosialt relevante analyser (det vil si studier som både kunne avsløre maktrelasjoner og bidra til frigjørende samfunnsmessige endringer). Svaret på disse analytiske og politiske utfordringene ble på 1970-tallet og 80-tallet primært funnet i marxistisk politisk økonomi, selv om det selvsagt ikke var alle geografer som plasserte seg innenfor denne retningen.

Marxismen bragte sosial teori inn i et fag som inntil da hadde vært relativt ikke-teoretisk. Etter hvert som samfunnsgeografi ble en normal prosess-studerende samfunnsvitenskap, ble faget også integrert i et større samfunnsvitenskapelig fellesskap. Samtidig kan det observeres at når samfunnsgeografer leste seg opp på samfunnsvitenskapelig teori og ble mer opptatt med å forstå bakenforliggende politisk økonomi, ble fagets egen identitet mindre opplagt og framtrædende. Mens faget tidligere ble definert som studier av geografisk differensiering, lokalisering og diffusjon, ble den nye samfunnsgeografien etter den radikale vendingen et fag som studerte prosesser som også studeres av andre samfunnsvitenskaper, men der samfunnsgeografer søkte å anlegge et særegent romlig perspektiv. Faget ble dermed definert gjennom et perspektiv heller enn et eksklusivt eierskap til bestemte fenomen eller prosesser.

Den radikale vendingen i samfunnsgeografi gjorde faget til en kritisk samfunnsvitenskap i den forstand at geografer ble opptatt av å produsere kritisk kunnskap. Samtidig ble faget også politisert ettersom samfunnsgeografer aksepterte at utfordringen ikke bare var å analysere ulikhet og marginalisering av grupper og steder, men også bidra til radikale samfunnsendringer. Denne doble betydningen av kritisk vitenskapelig praksis er et vedvarende særtrekk ved faget: samfunnsgeografi er et fag der ideen om at forskning både skal produsere kritisk kunnskap og bidra til radikale samfunnsendringer står sterkt. Denne sterke vektleggingen på kritisk vitenskapelig praksis kan ha flere forklaringer. Til en viss grad henger det nok sammen med at samfunnsgeografi er et ungt fag uten en sterk faglig kanon og et fag som aktivt måtte velge å bli en del av

samfunnsvitenskapene. Men det henger også sammen med at mye av denne prosessen skjedde i en radikal periode i samfunnsvitenskapene. Uansett hva forklaringen er så har samfunnsgeografi forblitt et fag der diskurser om kritisk samfunnsgeografi fortsatt står sterkt. Hva denne kritikken betyr i praksis har imidlertid forandret seg og blitt mer uklart, ikke minst med den kulturelle vendingen i faget fra slutten av 1980-tallet.

Den kulturelle vendingen utfordret den marxistiske samfunnsgeografien på flere måter, men forenklet sagt kan det oppsummeres som en kritikk av essensialisme. Dette var, på den ene siden, en kritikk av strukturalistisk politisk økonomi, til fordel for en sterkere vekt på aktørorienterte studier og på kultur, mening og representasjon. Dette kom særlig til uttrykk som en framvekst av ny sosial- og kulturgeografi, men også en sterkere vektlegging på kultur i andre underdisipliner i faget (for eksempel i politisk og økonomisk geografi). På den andre siden var det også en mer epistemologisk kritikk av eksisterende forskningstradisjoner i faget, spesielt marxistisk samfunnsgeografi. Denne kritikken kom særlig til uttrykk gjennom postmodernistisk kritikk av universelle teorier og allmenngyldige sannheter, og ga seg utslag i en ny vektlegging på situert kunnskap og kontekstuelle studier.

Den postmoderne kritikken og den kulturelle vendingen har hatt en sterkt transformativ effekt på samfunnsgeografi. Den har for det første medført en radikal utviding og pluralisering av faget i forhold til forskningstema, teoretisk forankring og metodologisk tilnærming. Mange samfunnsgeografer har for eksempel fått et aktivt forhold til feministisk teori, kulturteori, poststrukturalisme, post-kolonialisme, queer teori og et spekter av andre teoretiske tilnærminger som ville vært uforenlig med både kvantitativ og radikal samfunnsgeografi i tidligere perioder. Den postmoderne kritikken av "grand theory" har for det andre åpnet opp for et økt fokus på romlighet både innenfor og utenfor samfunnsgeografifaget og har samtidig utvidet spekteret av geografiske begrep og tilnærmingene til disse. Denne tilbakevendingen til romlighet er ikke en tilbakevending til 1960-tallets "spatial science", men innebærer en mye mer mangslungen konseptualisering og kontekstuell analysering av rom, sted og skala og et bredere spekter av prosesser som studeres gjennom en romlig tilnærming. Pluraliseringen av faget har for det tredje påvirket betydningen av kritikk i samfunnsgeografi. Mens "kritisk samfunnsgeografi" har en vedvarende og sterk posisjon i faget har meningsinnholdet i kritikk blitt forandret. Der den radikale kritikken hadde et klart og avgrenset fokus på å avdekke materielle strukturer bak sosial og geografisk ulikhet og å understøtte en klassepolitikk for sosial rettferdighet, er dagens kritiske samfunnsgeografi basert på en mye videre fokus på maktpraksiser og et mye bredere spekter av

transformative politiske praksiser, inkludert identitetsdiskurser og romlige representasjoner som arenaer for dominans og motstand. Samfunnsgeografi er et fag der det fortsatt skrives om og diskuteres hva som ligger i radikal politikk og transformativ praksis, men det svarene er mindre entydige og endimensjonale enn de var på 1970- og 80-tallet.

Denne korte gjennomgangen viser at samfunnsgeografi har blitt normalisert som en kritisk samfunnsvitenskap. Samfunnsgeografi har de to siste tiårene også gjenoppdaget sin identitet som et romlig vitenskapsfag, men ikke i den betydning at samfunnsgeografer bare studerer geografiske mønstre i empiriske overflatefenomen men heller ved at det anlegges et romlig perspektiv på økonomiske, politiske, sosiale og kulturelle prosesser. Mens dette romlige perspektivet har blitt mye mer mangslungent og teoretisk avansert enn tidligere, er det en vedvarende utfordring for samfunnsgeografer å gjøre dette perspektivet klart og relevant utover fagets interne debatter, for andre samfunnsvitenskaper, offentlig administrasjon og folkelige bevegelser.

Samfunnsgeografi er også et fag der det er en toneangivende diskurs om koblingene mellom kritisk kunnskapsproduksjonen og transformativ politikk, men der meningsinnholdet i dette er blitt mye videre enn det økonomistiske fokuset på klasse- og sentrum/ periferi-relasjoner som kjennetegnet faget tidligere. Så mens kritisk forskning har blitt betydelig styrket de siste tiårene, har radikal politiske praksis fått et mer uklart innhold og blitt mindre framtrædende i faget. Samfunnsgeografi har således blitt en 'normal' samfunnsvitenskap også i denne forstand.

Gibson-Graham, J.K.; Cameron, J. og Healy, S. (2013). *Take Back the Economy: An Ethical Guide for Transforming our Communities*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Amin, A. og Thrift, N. (2013). *Arts of the Political: New Openings for the Left*. Durham: Duke University Press.

Gunnar C. Aakvaag: Tre utfordringer for en kritisk samfunnsvitenskap. Kommentarer til Moene, Sundquist og Stokke

Postdoktor, Institutt for sosiologi og samfunnsgeografi.

For mange norske samfunnsvitere har det vært en selvfølge at samfunnsvitenskapen skal være kritisk. Selv om vi ikke har å gjøre med et enhetlig forskningsprogram, kan de følgende punktene sies å være sentrale for ideen om en kritisk samfunnsvitenskap. For det første, og det er det viktigste, skal den være *avslørende*. Den skal rive sløret til side og vise oss sosiale forhold vi ikke var klar over: utdanningssystemet viser seg å reprodusere – ikke utjevne – sosiale forskjeller, bistand virker mot sin hensikt og opprettholder fattigdom, mens rettsvesenet forskjellsbehandler sosiale grupper. For det andre avdekker disse avsløringene sosiale forhold som er *kritikkverdige* i betydningen for eksempel urettferdige (utdannings- og rettseksemplet) og ineffektive (bistandseksemplet). For det tredje er slike avsløringer viktige fordi mangelen på kunnskap om kritikkverdige forhold er med på å *oppretholdem*. En kritisk samfunnsvitenskap skal således utfordre de ideologier, kulturelle hegemonier, diskurser, ortodoksier og den symbolske makt som legitimerer og derigjennom opprettholder det bestående. Og endelig er hensikten med å avsløre uheldige sosiale forhold å *forbedrem*. Man kritiserer det bestående fordi kunnskap er første steg på veien til å forbedre samfunnet gjennom politisk handling. Slik føyer den kritiske samfunnsvitenskapen seg inn i det moderne opplysningsprosjektet. Det gjelder å bruke samfunnsvitenskapen til å føre mennesket ut av selvpålagt institusjonell umyndighet, for å omskrive Kants (1991: 54) kjente definisjon av opplysning noe.

Hvis vi nå forenkler en hel del, kan vi si at det finnes tre generasjoner norske samfunnsvitere som dels har gitt form til dette kritiske prosjektet og dels gjort det til en viktig del av norsk samfunnsvitenskap. Først ut var gullaldergenerasjonen (Gerhardsen-generasjonen). Dette var generasjonen som i perioden 1950-1970 langt på vei innstiftet norsk samfunnsvitenskap, og den kritiske ambisjonen var helt sentral i deres prosjekt. I «sosialdemokratiets gullalder» (Sejersted 2005) så gullaldergenerasjonen det som sin oppgave å kritisere det sosialdemokratiske moderniseringsprosjektet. De ville avsløre «myten om velferdsstaten» (Lingås 1970) og være «velferdsstatens dårlige samvittighet» (Mjøset 1991). Kort fortalt handlet det om å peke på grupper som falt utenfor eller ble skadelidende av det store velferdsstatsprosjektet: distriktene ble rasert av den statlig-sentralistiske «strukturfascismen» (Brox 1966), kvinner satt fortsatt fast i tradisjonelle kjønnsroller (Grønseth 1966), fengslene fratok

mennesker deres verdighet (Mathiesen 2012), pasienter ble umyndiggjort gjennom å tilpasse seg den «terapeutiske kultur» (Løchen 1965), industriarbeidere ble utsatt for det teknisk-økonomiske systemets grenseløse og ubønhørlige krav (Lysgaard 2001) – og så videre.

Den neste generasjonen kritiske samfunnsvitere, 68'erne (som hadde sin gullalder på 1970- og litt utpå 1980-tallet), strammet den kritiske skruen enda noen hakk. Der gullaldergenerasjonen ville reformere velferdsstaten, ville de mest radikale 68'erne revolusjonere den. De baserte seg oftest på en variant av marxisme, feminisme og postkolonial imperialismekritikk. Hovedpoenget var at man ikke ble kvitt den sosiale verdens problemer – kapitalistiske eliter utbytter folket, menn utbytter kvinner og det rike Vesten utbytter den 3. verden – før man var kvitt roten til ondet: det kapitalistiske systemet. I en litt mindre radikal variant forelå 68'ernes kritiske samfunnsvitenskap også i form av positivismekritikk. Inspirert av Frankfurterskolen (og ikke minst Jürgen Habermas) kritiserte man det antihumanistiske menneskesynet og den teknokratiske politikkforståelsen man mente fulgte av positivismens enhetsvitenskapelige ideal der naturvitenskapen, og særlig fysikken med sine lover, skulle gjelde som norm for all vitenskap.

Og til sist kom det vi kan kalle ironigenerasjonen, som hadde sin glansperiode fra slutten av 1980-tallet og til litt utpå 2000-tallet. Denne generasjonen var preget av den språklige vendingen, og særlig den utformingen den ble gitt innen fransk poststrukturalistisk og postmoderne teori. Kjernen i den språklige vendingen var at språket ikke bare bidrar til å skape og opprettholde forskjeller i materielle ressurser, men at språklig dominans i seg selv var et onde fordi det bidrar til å undergrave menneskers identiteter og selvrespekt. For å sette det litt på spissen, så er det verre å bli subsumert under en «binær opposisjon» (mann/ kvinne, homo/ hetero, hvit/ farget) enn å bli økonomisk utbyttet. Ironigenerasjonen satte dermed identitet og symboler i sentrum av kritisk samfunnsvitenskap. Politisk-normativt kom dette til uttrykk gjennom mer fokus på sosiokulturell anerkjennelse og identitetspolitikk.²

Gjennom disse tre generasjonene har den kritiske ambisjonen fått stor betydning i norsk samfunnsvitenskap. Gjennom stivhengighet øver den fortsatt – formidlet via akademiske posisjoner, veiledning, pensum, forelesninger, publikasjoner og kanonisk klassikerstatus – betydelig innflytelse på temaer, problemstillinger, teorier, metoder, normative

² Hittil har ikke generasjonen som kommer etter ironigenerasjonen, det som av og til kalles millenniumsgenerasjonen (Howe og Strauss 2000), og som er født på 1980- og 1990-tallet, utviklet en generasjonsspesifikk form for kritisk samfunnsvitenskap.

orienteringer og ideer om samfunnsvitenskapens samfunnsrolle. Selv om den kritiske samfunnsvitenskapen helt klar har gitt gode og viktige bidrag både til samfunnsvitenskapen og samfunnsutviklingen i Norge, mener jeg den også har noen klare svakheter. I det som følger, skal jeg derfor ta for meg det jeg mener er tre store utfordringer norsk samfunnsvitenskap står overfor, og hvor jeg mener at den kritiske samfunnsvitenskapen både må påta seg noe av ansvaret for at disse utfordringene eksisterer og er et hinder for å løse dem. Jeg introduserer også helt kort og skjematisk et alternativ. La meg med en gang få understreke at jeg ikke på noen måte er «mot» kritisk samfunnsvitenskap, som jeg mener har vært og fortsatt bør være en viktig del av norsk samfunnsvitenskap. Jeg mener imidlertid at den til tider har vært for dominerende og at det er viktig å åpne opp for andre supplerende og delvis konkurrerende alternativer. Jeg vil også få understreke at det jeg her har å si aller mest gjelder sosiologifaget. Ikke bare er jeg selv sosiolog, slik at jeg kjenner dette faget best, men det er trolig også i sosiologien den kritiske ambisjonen har stått sterkest – selv om den absolutt er og har vært til stede i de andre samfunnsfagene. Jeg håper imidlertid temaene jeg tar opp kan være av interesse for andre enn sosiologer.

Behovet for en positiv samfunnsvitenskap

I Norge bruker vi mye penger på å finansiere samfunnsforskning, så det er naturlig at samfunnet (andre enn forskerne) vil ha noe igjen for pengene. Samfunnsvitenskapen står med andre ord overfor en legitimeringsutfordring. Denne har økt de senere årene og kommer til å fortsette å øke i takt med at global økonomisk konkurranse gjør politikere, byråkrater og næringslivsledere mer og mer tilbøyelige til å se på forskning som primært en kilde til økonomisk vekst og konkurransekraft. Den kommer også til å øke i kraft med tiltagende konkurranse om forskningsmidler fra livsvitenskapene som både kan vise til direkte økonomisk og annen nytte og som i økende grad trer inn på samfunnsvitenskapens domener (mer etterpå). Den kritiske samfunnsvitenskapen har et enkelt og effektivt svar på legitimeringsproblemet. Det er todelt. Den *epistemiske* begrunnelsen er at ved å avsløre kritikkverdige forhold i samfunnet og kommunisere disse til en bredere offentlighet og beslutningstagere, så endrer samfunnsvitenskapen vår selvforståelse til det bedre. Den kritiske samfunnsforskningen holder en form for rettssak der anklaget er det norske samfunnet, anklager er de kritiske samfunnsviterne, anklagen er ikke å leve opp til idealene samfunnet er tuftet på (frihet, likhet og brorskap), dommer er (igjen) de kritiske samfunnsviterne, og dommen er skyldig. To norske maktutredninger har for eksempel påpekt store mangler ved det norske folkestyret, utdanningsforskere viser at utdanningssystemet reproducerer sosial ulikhet og kriminologer argumenterer for at fengselsstraff verken virker individual- eller allmennpreventivt. Gjennom å

fjerne slike illusjoner, høyner den kritiske samfunnsvitenskapen kvaliteten på det offentlige ordsnittet og gjør samfunnet mer rasjonelt. Den *praktisk-politiske* begrunnelsen består i at samfunnets beslutningstagere kan bruke denne kunnskapen til å forandre samfunnet til det bedre. Kort sagt, samfunnet kan gjøre noe med de problemene som er avdekket – som å iverksette politiske reformer for å styrke folkestyret, sende barn på skolen ett år tidligere for å motvirke sosial ulikhet skapt i familien, og legge mer vekt på rehabilitering i fengselsvesenet. Fortsatt er dette en rimelig effektiv legitimeringsform. Et uttrykk for det er at det er lett å peke på temaer som kritisk samfunnsforskning har satt på dagsorden og som politikere og andre beslutningstagere forsøker å håndtere, som migrasjon, eldrebølge, inntektsforskjeller mellom kjønnene, sosiale forskjeller i helse og barn som vokser opp i fattige familier.

Det er allikevel et grunnleggende problem både med den epistemiske og praktisk-politiske begrunnelsen: den er for ensidig. Problemet med den epistemiske begrunnelsen, for å ta den først, er det følgende: Samfunnsvitere skal gi et mest mulig helhetlig og balansert bilde av samfunnet. Hvis man derimot bare er opptatt av det som ikke fungerer, som de kritiske samfunnsviterne stort sett er, så ender man opp med å tegne et for pessimistisk bilde. Vi har fått til svært mye i Norge, som å kombinere sosial likhet og økonomisk effektivitet, frihet og trygghet, gode velferdsordninger og global konkurransekraft, likestilling og høye fødselsrater, sosial konsensus og livsstilsmangfold. Dette kommer til uttrykk ved at Norge skårer høyest i verden på omtrent alt som finnes av internasjonale indekser for demokrati, sosial likhet, sosial mobilitet, likestilling, økonomisk velstand, lykke og sosial utvikling. Den kritiske samfunnsforskningen er imidlertid mest opptatt av å punktere slike «myter». Derfor har de lite å si om hvordan og hvorfor vi har lyktes så godt som samfunn. For å si det med Welhaven: De hadde champagne, men rørte den ei. Resultatet er at i en tid hvor den «nordiske modellen» internasjonalt trekkes frem som et eksempel til etterfølgelse, så vil utenlandske forskere og beslutningstagere som leser norsk samfunnsvitenskap i liten grad skjønne hvorfor. Og denne epistemiske ensidigheten forplanter seg til den praktisk-politiske begrunnelsen. Ved å peke på hva som ikke fungerer, har kritiske samfunnsvitere mye å si til beslutningstagere om hva de ikke bør gjøre – men derimot klart mindre om hva de burde gjøre. I så fall måtte de også gått mye grundigere inn på hva det er som fungerer så godt i det norske samfunn og hvorfor. Dette er verdt å tenke over for kritiske samfunnsvitere som irriterer seg over at politikere og andre beslutningstagere ikke hører nok på dem. Beslutningstager vil vite hva de skal gjøre, ikke hva de ikke skal gjøre. En gruppe som har skjönt dette, og som derfor har økt sin innflytelse over særlig politiske beslutningstagere den senere tid, er konsulenter og

konsulentselskaper, som nettopp kommer med konkrete råd om hva beslutningstagere bør gjøre.

For å oppsummere, så er den kritiske samfunnsvitenskapen et program preget av epistemisk og praktisk-politisk ensidighet. Den bør derfor, slik jeg ser det, suppleres av det jeg inspirert av psykologen Martin Seligmans (2009) ide om positiv psykologi kaller positiv samfunnsvitenskap (og positiv sosiologi). Det er en samfunnsvitenskap som har som sin fremste ambisjon å avdekke hva som fungerer i samfunnet gjennom å stille det Ragnvald Kalleberg (1996) kaller konstruktive spørsmål: Hva fungerer og kan videreutvikles i samfunnet? For å gi et fremstående eksempel på hvordan positiv samfunnsvitenskap ser ut i praksis, vil jeg trekke frem ESOP – Senter for studier av likhet, sosial organisering og økonomisk utvikling ved økonomisk institutt ved UiO. Dette er et forskningsprosjekt som nettopp prøver å forklare den nordiske modellenes suksess (se Moene 2010 for en oversikt) – med påfølgende suksess hos politikerne.

Å lage store samfunnsfortellinger

De fleste samfunnsvitere er trolig enige om at det ikke bare i Norge, men hele den vestlige verden har funnet sted en omfattende samfunnsendring siden 1970-1980. Vi lever ikke lenger i den industrisamfunnsmoderniteten som ble etablert ved inngangen til 1800-tallet, men i en ny type modernitet. Det er derimot liten enighet om hva man skal kalle denne nye samfunnstypen. Kjært barn har mange navn, som flytende modernitet (Bauman 2000), risikosamfunn (Beck 1992), posttradisjonelt samfunn (Giddens 1996), informasjonssamfunn (Castells 2000), postindustrielt samfunn (Bell 1973) og postmoderne samfunn (Lyotard 1984). Store samfunnsendringer skaper en følelse av usikkerhet og mangel på kontroll. Jürgen Habermas (1999) snakket således allerede ved inngangen til 1980-tallet, da disse endringene virkelig begynte å bli merkbare, om «den nye uoversiktligheten». Vi kan imidlertid snakke om to typer uoversiktlighet: Ontologisk (objektiv) uoversiktlighet foreligger der verden i seg selv er så kompleks at den er vanskelig å fatte med vår (begrensede) kognitive kapasitet. Epistemisk (subjektiv) uoversiktlighet foreligger der verden i seg selv ikke trenger å være ekstremt kompleks, men der vi mangler intellektuelle modeller for å gripe den. Jeg vil hevde at den nye uoversiktligheten som Habermas snakker om, og som jeg mener er reell, hovedsakelig er av epistemisk karakter. Den skyldes først og fremst at vi mangler helhetlige modeller av dagens samfunn. Vi har modeller av det gamle industrisamfunnet – som Marx' teori om den moderne kapitalismen, Webers teori om formal rasjonalisering og Durkheims teori om sosial arbeidsdeling med tilhørende «organisk» solidaritet – men vi trenger reviderte intellektuelle kart tilpasset dagens sosiale terreng. Jeg kaller slike modeller

av *helsesamfunnet* samtidsdiagnoser: begrepslig formidlede, empirisk forankrede og helhetlige modeller av samfunnet (se Aakvaag 2011a for mer) – eller om du vil, store samfunnsfortellinger. Særlig sosiologien har en faghistorisk forpliktelse til å utvikle dem, siden samtidsdiagnostikk er selve opphavet til faget. Norske sosiologer har imidlertid mer eller mindre oppgitt forsøket på dette, og meg bekjent er det ikke så mye å hente i de andre samfunnsfagene heller. Dette er et epistemisk-kulturelt problem fordi offentligheten og beslutningstagere ikke får modeller til å sette samtiden på begrep og slik redusere kognitiv kompleksitet. Det bidrar til hva Habermas (1987: 355), for å fortsette å sitere ham, kaller en «fragmentering av bevisstheten». Og det er et praktisk-politisk problem fordi mange av de store utfordringene vi står overfor i dag – som global oppvarming og velferdsstatens bærekraft – er systemproblemer som krever at vi forstår samspillet mellom institusjoner og mellom institusjoner og naturen.

Nå kan det synes urimelig å gi den kritiske samfunnsvitenskapen skylden for mangelen på store fortellinger i norsk samfunnsvitenskap, men jeg vil faktisk hevde at alle de tre generasjonene med kritiske samfunnsvitere må bære mye av ansvaret. Gullaldergenerasjonen, som jeg mener er den generasjonen som har øvd størst innflytelse på norsk sosiologi og samfunnsvitenskap i etterkrigstiden (Aakvaag 2013a), så på samfunnet som et system av delsystemer – som de så foretok inngående analyser av (altså delsystemene). Dermed ga de meget viktige bidrag til en vitenskapelig forståelse av det norske samfunnet. Men de dømte også norsk samfunnsvitenskap til et «livsvarig opphold i de små systemene», for å si det med gullaldersosiologen Vilhelm Aubert (1969: 205). Sagt annerledes, gullaldergenerasjonen innstiftet norsk samfunnsvitenskap og ikke minst norsk sosiologi som en «koalisjon av binidestrekdisipliner» (Engelstad 1996: 246) og oppga slik forsøket på å lage helhetlige modeller av det norske samfunnet. De «svakket samfunnsforståelsen ved å splitte det hele opp i småbiter», som Gudmund Hernes (2010:21) sier. Rett nok så representanter for gullaldergenerasjonen behovet for å «vise hvordan sektorene kjeder seg sammen til et større hele, samfunnet», for igjen å sitere Aubert (1979: 13). Men det ble med planen. I beste fall peker gullaldergenerasjonens mange empiriske delanalyser i retning av en *implisitt* stor fortelling: «Det går ikke så bra som vi tror!». Men ikke bare må den artikuleres tydeligere for å bli en samtidsdiagnose. I tillegg er denne kritiske motfortellingen til den hegemoniske sosialdemokratiske («Alle skal med!»), som jeg var inne på i sted, i mine øyne ikke lenger treffende. Det går faktisk så bra som vi tror, noe internasjonale indekser viser. Ja, sammenstiller vi folks verdier og samfunnsutviklingen, ser vi at det er høy grad av samsvar mellom de to (Barstad og Hellevik 2004).

68'erne på sin side *hadde* derimot en samtidsdiagnose. Svært forenklet kan den sies å ha vært fundert på tre pilarer: kapitalismen, patriarkatet og imperialismen – igjen hentet fra tre teoretiske inspirasjonskilder: marxistisk kapitalismekritikk (den største inspirasjonskilden), feministisk patriarkatskritikk og postkolonial imperialismekritikk. Resultatet var følgende samtidsdiagnose: Vi lever i et samfunn tuftet på en form for trippelundertrykking der kapitalistiske eliter undertrykker arbeiderklassen («folket»), menn undertrykker kvinner og det kapitalistiske Vesten undertrykker den 3. verden. Det er (minst) tre problemer med denne samtidsdiagnosen. For det første er den altfor pessimistisk – slik jeg alt har vært inne på. For det andre baserer den seg på teorier som må kunne sies å være rimelig intellektuelt utdaterte. Det gjelder særlig ortodoks marxisme, selv om det selvfølgelig er mange relevante enkeltinnsikter hos Marx (Elster 1988). Og til sist var 68'ernes samtidsdiagnoser ofte basert på et noe dogmatisk forhold til kanoniserte tekster av Marx, Engels, Lenin og Mao. Deres samtidsdiagnoser hadde således ofte mer karakter av lojal utlegning av «hellige bøker» enn av empirisk fundert samfunnsvitenskap. I sum vil jeg derfor hevde at 68'erne alt i alt bidro til å diskreditere selve ideen om «store fortellinger» blant mange samfunnsvitere.

Ironigenerasjonen fikk dermed ganske lett spill da den inspirert av Lyotards (1984) «postindustrielle kunnskapsrapport» fra 1979 kunne hevde at «de store fortellingene var døde» og at vår postmoderne tilstand var preget av en rekke uavhengige og inkommensurable språkspill. Dette kan synes som en ny stor fortelling om det pluralistiske samfunnet, men ironigenerasjonen brukte den primært som en begrunnelse for å *dekonstruere* alle forsøk på å lage store fortellinger. Omsatt til samfunnsvitenskap er nemlig Lyotards tese et program for bindestrekifisering: De store samfunnsvitenskapelige fortellingens tid er ugjenkallelig forbi og er (og bør være) erstattet av et mylder av små, spesialiserte delfortellinger.

Resultat er slik jeg ser det at den kritiske samfunnsvitenskapen gjennom tre generasjoner direkte og indirekte har bidratt til å undergrave ideen om helhetlige fortellinger som en viktig del av norsk samfunnsvitenskap. Selvfølgelig har norske samfunnsvitere fått med seg nye samfunnstendenser, som økonomisk globalisering, immigrasjon, terrorisme, miljøproblemer, sosiale medier og rettsliggjøring. Men disse er så langt jeg kan se ikke forsøkt satt sammen i en sammenfattende modell som utgangspunkt for nye store fortellinger om det norske samfunnet. Det vi etter mitt syn trenger, er således en langt mer omfattende samtidsdiagnostisk debatt innen norsk samfunnsvitenskap. Vi sosiologer har et faghistorisk hovedansvar for at så skjer, men dette er selvfølgelig også et tverrfaglig prosjekt. Ja, det kunne bli en god møteplass for tverrfaglig kommunikasjon, som er så i vinden for

tiden. Hvordan skulle dette skje? Under et av de faglige arrangementene i forbindelse med feiringen av SV-fakultetets 50-årsjubileum i 2013, kom det opp et interessant forslag om å nedsette en offentlig komite bestående av de ledende representantene for de ulike samfunnsfagene og med mandat til nettopp å utvikle en helhetlig samfunnsanalyse. Altså en form for Gjørsv-kommisjon for samfunnsvitenskapen: Der Gjørsv-kommisjonen satte sammen delanalyser av offentlig forvaltning til et helhetlig (og lite flatterende) bilde, kunne ledende samfunnsvitere sette sammen delanalyser til et helhetlig bilde av det norske samfunnet. Selv stiller jeg meg dog noe spørrende til om dette er måten å gjøre det på. Som det heter om kamelen: Den er en hest vedtatt av en komite. Sagt annerledes, komiteer munner gjerne ut i kompromisser som ikke alltid er like faglig spennende. Det er trolig bedre å innstifte helhetlig samfunnsanalyse som en spesialisert underdisiplin der enkeltforskere og grupper av forskere konkurrerer med hverandre på vanlig vitenskapelig vis.

En stor oversettelsesoppgave

Mye intellektuell utvikling skjer gjennom eksterne intellektuelle sjokk, altså gjennom møter med ideer fra andre disipliner. Dette gjelder også for samfunnsvitenskapene. I samfunnsvitenskapens begynnelse var det særlig fysikk og filosofi som var kilde til nye ideer, mens siste gang samfunnsvitenskapen sto overfor en virkelig stor oversettelsesoppgave, var på 1980- og 1990-tallet, da den språklige vendingen innen humaniora ble inkorporert i samfunnsvitenskapen i form av mer fokus på språk, kommunikasjon, symboler og identitet. I mine øyne står samfunnsvitenskapen i dag overfor en ny stor oversettelsesoppgave. Det har særlig de siste ca. 20 årene funnet sted det jeg vil kalle en naturalistisk revolusjon i vitenskapens syn på mennesket. For mange filosofer og samfunnsvitere (men absolutt ikke for alle, slik positivismekritikken viser) har det lenge vært et ideal å bygge bro mellom naturvitenskapen og samfunnsvitenskapen. Lenge var dette imidlertid mer et ideal enn en konkret forskningsrealitet. Dette har imidlertid endret seg med den naturalistiske revolusjonen. Disipliner som hjerneforskning (nevrovitenskap), evolusjonspsykologi, sosiobiologi, human atferdsøkologi, atferds-genetikk, endokrinologi og kognisjonsvitenskap har etablert forskningsprogrammer som har frembragt mye ny og interessant kunnskap om menneske og samfunn. Det er ikke mulig for meg å gi noen utfyllende beskrivelse av den naturalistiske revolusjonen her (for en oversikt, se Pinker 2003), og det er selvfølgelig mye konflikt og uenighet og mange ubesvarte spørsmål innen disse relativt unge disiplinene. Allikevel står to ting fast. Det første er et konsekvent materialistisk menneskesyn. Mennesket er ikke «noe mer» enn et mekanisk system (rett nok det mest komplekse vi kjenner) underlagt naturlovene på lik linje med alle andre fysiske objekter. Det andre er et evolusjonært menneskesyn. Mennesket er et

produkt av en nesten fire milliarder år lang evolusjonsprosess. Og det gjelder ikke bare våre ytre fysiske attributter, men også måten vi tenker, føler, handler og samhandler på, som i direkte eller indirekte forstand er formet av naturlig seleksjon.

Det jeg omtaler som den store oversettelsesoppgaven, består i å inkorporere disse perspektivene og den nye kunnskapen de har frembragt i samfunnsvitenskapen – men på samfunnsvitenskapens premisser. Selv tror jeg dette kommer til å bli en av de aller viktigste faglige oppgavene for både norsk og internasjonal samfunnsvitenskap i det 21. århundre. Noen samfunnsvitenskapelige disipliner har kommet godt i gang, som psykologi, sosialantropologi og samfunnsøkonomi. Andre synes å ha en lengre vei å gå, som sosiologi, statsvitenskap og samfunnsgeografi. Denne oversettelsesoppgaven har i hvert fall tre dimensjoner: For det første må konkrete funn fra naturalistiske disipliner inkorporeres i samfunnsvitenskapen. Her ser jeg et stort potensiale for å komme videre i flere samfunnsvitenskapelige debatter – og særlig en del grunnlagsdebatter – som virker helt låst: som om mennesket er altruistisk eller egoistisk, rasjonelt eller normstyrt. En naturalistisk vending kan også gi «ultimate» (evolusjonære) forklaringer på mye av den «proksimate» (sam)handlingen vi samfunnsvitere observerer. Teorier om reproduksjon av sosial ulikhet på tvers av generasjoner tar for eksempel ofte bare for gitt at foreldre overfører økonomiske og andre ressurser til sine barn. Sosiobiologiens teori om slektsaltruisme («inclusive fitness») kan gi en ultimat evolusjonær forklaring *hvorfor* foreldre er motivert til å oppføre seg slik «in the first place». For det andre må funnene fra naturalistiske disipliner oversettes til det jeg oppfatter som standard samfunnsvitenskapelig terminologi: Sosialt liv konstitueres av rimelig fornuftige mennesker som (sam)handler båret oppe av institusjonelle ordninger og kulturelle tradisjoner. I denne sammenhengen er jeg enig med sosiologen Jeremy Freese (2008), som sier at naturalistisk kunnskap særlig må kanaliseres gjennom den «fenotypiske flaskehalsen»; det vil si gjennom økt forståelse av menneskets psykologi – altså en dypere forståelse for hvordan og hvorfor vi mennesker oppfører oss som vi gjør. Og endelig vil vi nok også måtte revidere flere etablerte samfunnsvitenskapelige «sannheter». Viktigst er at vi en gang for alle må akseptere at mennesket har en universell biologisk natur, noe som blant annet innebærer, som atferdsgenetikken har vist, at gener relativt sett er viktigere for mange sosiale prosesser vi er opptatt av enn mange samfunnsvitere (meg selv inkludert) har trodd. Ja, hele «sosial bakgrunns-paradigmet», som forklarer en rekke utfall som forårsaket av sosial bakgrunn (gjerne formidlet via sosialiseringprosesser i familien), står i mine øyne overfor store utfordringer (Freese 2008). I denne sammenhengen vil jeg dog få understreke at jeg mener situasjonen er åpen: Det gjenstår simpelthen å se hvilke implikasjoner den naturalistiske

revolusjonen vil ha for samfunnsvitenskapen og hvor store revisjoner vi vil måtte foreta. Dette er med andre ord en spennende tid for samfunnsvitenskapen.

Norske samfunnsvitere, og kanskje særlig sosiologer, har imidlertid ikke reagert altfor konstruktivt på den naturalistiske revolusjonen. De har gjerne møtt den med en (selvforsterkende) blanding av biofobi og bioignoranse som litt spissformulert kan sammenfattes slik: Jeg håper det ikke er sant; hvis det er sant, håper jeg ingen finner ut av det; og hvis de finner ut av det, så håper jeg at jeg kan lukke øynene å fortsette som før. Som sosiologen Arve Hjelseth (1998: 188) sier: Norske samfunnsvitere har, «med betydelig rett», som han føyer til for egen regning, sett på naturalistisk forskning om mennesket og samfunnet som «dels uinteressant, dels latterlig». Hvorfor er det slik? Jeg mener den kritiske samfunnsvitenskapen må ta mye av skylden – og det gjelder alle tre generasjonene med kritiske norske samfunnsvitere. Gullaldergenerasjonen satte standarden. De hadde opplevd hvordan naturalistiske perspektiver ble misbrukt til å legitimere både folkemord og en ekstremt aggressiv geopolitikk under andre verdenskrig, så de hadde – forståelig nok – en inngrodd motvilje mot et naturalistisk menneskesyn (Skirbekk 2010: 106). I tillegg var ikke den naturalistiske revolusjonen kommet ordentlig i gang, så det var lite å oversette. Resultat ble at de utviklet sosiale miljøforklaringer på menneskelig handling: Kombinasjonen av indre (internaliserte verdier og normer) og ytre (roller og sanksjoner) sosial kontroll forklarer hvorfor for eksempel kvinner og menn oppfører seg forskjellig eller hvorfor arbeidere underordner seg arbeiderkollektivet på arbeidsplassen. Deretter kom 68'erne og forsterket gullaldergenerasjonens bioignoranse og biofobi. Særlig positivismekritikken, frontet av folk som Hans Skjervheim og Dag Østerberg, gjorde naturalisme til noe av et skjellsord. Dels mente positivismekritikerne at forsøket på å forklare sosiale forhold med psykososiale lover eller evolusjonære mekanismer impliserte et «deterministisk» og antihumanistisk menneskesyn som ikke respekterte mennesket som fritt og fornuftig subjekt. Og dels skyldtes det de påståtte politiske implikasjonene av naturalismen, nemlig, som Freud sier et sted, at «biologi er skjebne» - altså at naturalisme undergraver troen på muligheten for demokratisk samfunnsstyring. Begge deler er for øvrig riv ruskende galt. Er det noe den naturalistiske revolusjonen viser, så er det at vi mennesker er rimelig fornuftige og frie subjekter – den peker i retning av hva jeg kaller naturalistisk humanisme (se Aakvaag 2011b). Og ingen biologer eller atferdsgenetikere ville finne på å heve at all menneskelig variasjon lar seg forklare med gener. Tvert om viser sosiobiologien at siden mennesker lever i så komplekse og raskt foranderlige sosiokulturelle miljøer, så er læring og kultur viktig (Dawkins 2006: 46-65). Ironigenerasjonen på sin side sto nok i opposisjon til 68'erne, men de delte dens antinaturalisme. Dels var kritiske

franskinspirerte poststrukturalister orientert mot humaniora og den språklige vendingen. De var altså ikke interessert i og visste lite om naturalistiske perspektiver. Men de var også «konstruktivister» som anså alt snakk om en menneskelig biologisk natur som uttrykk for en vitenskapelig uholdbar og moralsk farlig «essensialisme» - deres verste skjellsord. I stedet trakk også ironigenerasjonen primært frem sosiale og kulturelle forhold – diskurser, epistemer, språkspill og vokabularer som det gjerne het fra det hold – når de skulle forklare for eksempel forskjeller mellom kjønnene.

Et alternativ

Jeg har pekt på tre utfordringer jeg mener ideen om en kritisk samfunnsvitenskap står overfor: å supplere «kritisk» (negativ) med «konstruktiv» (positiv) legitimering, å lage store fortellinger om det norske samfunnet, samt en stor oversettelsesoppgave som springer ut av den naturalistiske revolusjonen. Jeg har ikke hatt anledning til å gå i dybden, og mitt primære fokus har vært sosiologien. Det er selvfølgelig også mye av det jeg har sagt man kan være uenig i. Man kan for eksempel være uenig i at jeg har pekt på de største utfordringene norsk samfunnsvitenskap står overfor. Eller man kan være uenig i at den kritiske samfunnsvitenskapen har vært med på å skape disse problemene. Eller man kan være uenig i at den utgjør et hinder for å løse dem. Selv mener jeg for eksempel at samfunnsvitenskapen står overfor langt flere store utfordringer enn de tre jeg har trukket frem (se Aakvaag 2011c for fire til). I tillegg finnes det selvfølgelig en rekke mer avgrensede utfordringer knyttet til enkeltdisipliner og lokale forskningsfronter. Videre mener jeg ikke den kritiske samfunnsvitenskapen har all skyld i eller er den eneste hindringen for å løse de tre problemene. Den generelle tendensen til spesialisering – vi vet mer og mer om mindre og mindre – er for eksempel et stort problem for muligheten til å lage store samfunnsfortellinger. På tross av dette mener jeg at det jeg har pekt på er store utfordringer for samfunnsvitenskapen, og at den sterke kritiske tradisjonen som har bygget seg opp gjennom tre generasjoner i etterkrigs-Norge er en del av problemet. Jeg vil derfor avslutte med å være med konstruktiv og peke på et konkurrerende alternativ – eller kanskje bedre supplement – til den kritiske ortodoksien. La meg gjenta at jeg ikke mener at norske samfunnsvitere skal slutte å være kritiske og avsløre uønskede sosiale forhold. Tvert om. Men jeg mener vi trenger robuste alternative forskningsprogrammer som kan se på verden fra et litt annet perspektiv, og som også kan utfordre den kritiske tradisjonen.

Mitt alternativ, som her bare kan introduseres svært kort (jeg referer underveis til tekster hvor jeg utdyper poengene), er enkelt: snu den kritiske samfunnsvitenskapen på hodet! Mitt alternativ har derfor tre pilarer: Den

første er å utvikle en *positiv samfunnsvitenskap* (og sosiologi). Et slikt program har ikke som sitt primære fokus å avsløre hva som ikke fungerer, men tvert om å avdekke hva som fungerer i det norske samfunnet (eller andre), hvorfor det fungerer godt, hva som kan gjøres for å få det til å fungere enda bedre, og hvordan (eller hvorvidt) det som fungerer på ett område kan overføres til andre felter (for mer, se Aakvaag 2013a). Den andre pilaren er å lage helhetlige fortellinger om samfunnet – altså det jeg kaller *samtidsdiagnoser* (for mer, se Aakvaag 2011a). Dette for å motvirke den sterke tendensen til spesialisering – og i økende grad fragmentering – som preger samfunnsvitenskapen og sosiologien. Den tredje pilaren er det jeg kaller en *moderat naturalistisk vending*. Den er «naturalistisk» i den forstand at den innebærer å begynne å forholde seg til den naturalistiske revolusjonen og komme i gang med det oversettelsesarbeidet jeg mener står for tur. Den er imidlertid «moderat» i den forstand at den innebærer å holde fast ved det som allerede er etablerte samfunnsvitenskapelige temaer, problemstillinger og tilnærminger (se Aakvaag 2010 for mer). Sagt annerledes, den studerer universet på et bestemt kompleksitetsnivå: handlingskompetente subjekter som trekker på institusjonelle ordninger og kulturell mening når de forsøker å finne ut av det med hverandre.

Et slikt program, som her bare er skissert svært skjematisk og overfladisk, kan selvfølgelig utformes på en rekke måter. For å bli litt mer konkret, vil jeg helt kort illustrere hvordan jeg i min egen forskning har forsøkt å bidra til et slikt forskningsprogram. Det som har vært mitt forskningstema de siste årene, har vært frihet. Jeg har lansert den sosiologiske hovedtesen at en av de viktigste sosiale endringene i norsk etterkrigstid er det jeg kaller *frihetens demokratisering*. Med det mener jeg at frihet – å kunne leve sitt eget liv – har gått fra å være et eliteprivilegium forbeholdt et lite mindretall av embedsmenn, adel, byborgerskap, storbønder og industrikapitalister til å bli noe de aller fleste nyter godt av (Aakvaag 2013b). Dette prosjektet har en sterk samtidsdiagnostisk komponent i form av at jeg her forsøker å lage en stor fortelling om det norske samfunnet basert på sammenfattende analyser av alle samfunnets basisinstitusjoner. Det er også en positiv stor fortelling fordi jeg mener den fanger opp og forsøker å forklare noe av det beste som har skjedd i Norge i etterkrigstiden: allmenngjøringen av biografisk tilregnelighet. Og endelig har det en naturalistisk komponent dels fordi jeg bruker den naturalistiske revolusjonen til å vise at frihet er forenelig med naturalistiske verdensbildet, og slikt et legitimt tema for empirisk samfunnsforskning (Aakvaag 2011b), og dels fordi den gjør det mulig å vise at den genetiske arvbarheten til sosiale utfall (som høyere utdanning) øker – som er akkurat hva vi skulle forvente dersom den sosialt betingede sjanselikheten i samfunnet øker.

Min konkurrent til kritiske samfunnsvitenskapen er altså en naturalistisk informert og positiv samtidsdiagnostiserende samfunnsvitenskap – med frihetens demokratisering som gravitasjonspunkt. Dette er selvfølgelig et forskningsprogram som må utvikles langt mer for å komme på høyde med den kritiske samfunnsvitenskapen. Jeg mener imidlertid at det er et program som mer enn den kritiske samfunnsforskningen er i takt med både vitenskapens og samfunnets utvikling de siste par-tre tiårene. Ved å bygge det ut mer både teoretisk og empirisk, tror jeg derfor man ville gi den kritiske norske samfunnsvitenskapen en verdig motstander.

Litteratur

- Aakvaag, Gunnar C. (2010): «Samfunnsvitenskapen og den naturalistiske utfordringen». *Nytt norsk tidsskrift*, 3/ 2010.
- Aakvaag, Gunnar C. (2011a): «Å sette samtiden på begrep. Noen utfordringer for en samtidsdiagnostiserende sosiologi». *Sosilogisk tidsskrift*, 3/ 2011.
- Aakvaag, Gunnar C. (2011b): «Fra likhet og brorskap til frihet. Et forsvar for frihet som tema for empirisk samfunnsforskning». *Tidsskrift for samfunnsforskning*, 4/ 2011.
- Aakvaag, Gunnar C. (2011c): «På sporet av en ny samfunnsvitenskap?». I Simen Andersen
- Øye, Ingrid Birke Müftüouglo og Finn I. Birkeland (red.): *Humanioras fremtid*. Oslo: Cappelen Damm Akademisk.
- Aakvaag, Gunnar (2013a): «Farvel til gullaldersosiologien». *Sosilogisk tidsskrift*, 4/ 2013.
- Aakvaag, Gunnar C (2013b): *Frihet. Et essay om å leve sitt eget liv*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Aubert, V. (1969) *Det skjulte samfunn*. Oslo: Pax.
- Aubert, V. (1979) *Sosilogi 1. Sosialt samspill*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Barstad, Anders & Hellevik, Ottar (2004): *På vei mot det gode samfunn? Om forholdet mellom ønsket og faktisk samfunnsutvikling*. Oslo; Kongsvinger: Statistisk sentralbyrå.
- Bauman, Zygmunt (2000): *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, Ulrich (1992): *Risk Society*. London: SAGE.
- Bell, Daniel (1973): *The Coming of Post-Industrial Society*. New York: Basic Books.
- Brox, Ottar (1966): *Hva skjer i Nord-Norge?* Oslo: Pax.
- Castells, Manuel (2000): *The Rise of the Network Society*. Oxford: Blackwell.
- Dawkins, Richard (2006): *The Selfish Gene*. Oxford: Oxford University Press.
- Elster, Jon (1988): *Hva er igjen av Marx?* Oslo: Universitetsforlaget.
- Engelstad, Fredrik (1996): «Norsk sosiologi siden 1969: Problemer og utfordringer». *Tidsskrift for samfunnsforskning*, 2/ 1996.

- Jeremy Freese (2008): "Genetics and the Social Science Explanation of Individual Outcomes". *American Journal of Sociology*, supplement, 1/ 2008.
- Giddens, Anthony (1996): *In Defense of Sociology*. Cambridge: Polity Press.
- Grønseth, Eirik (1966): *Familie, seksualitet og samfunn*. Oslo: Pax.
- Habermas, Jürgen (1987) *The Theory of Communicative Action. Volume Two: Lifeworld and System: a Critique of Functionalist Reason*. Boston: Beacon Press.
- Habermas, Jürgen (1999): *Kraften i de bedre argumenter*. Oslo: Ad notam Gyldendal.
- Hernes, G. (2010) 'Tilbake til samfunnet'. *Tidsskrift for samfunnsforskning*, 1/ 2010.
- Hjelseth, A. (1998) 'Sosiologi, biologi og genetisk basert atferd: Et sosiologisk forsøk på å markere revir'. I Rube Pkvik Nilsen og Pål Veiden (red.): *Sosiologisk fantasi: Essays*. Oslo: Gyldendal.
- Howe, Neil og Strauss, William (2000). *Millennials Rising: The Next Great Generation*. New York: Knopf Doubleday Publishing Group.
- Kalleberg, R. (1996): "Forskningsopplegget og samfunnsforskningens dobbeltdialog". I Håriet Holter og Ragnvald Kalleberg (red.): *Kvalitative metoder i samfunnsforskning*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Kant, Immanuel (1991): *Political Writings*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lingås, Lars Gunnar (red.) (1970) *Myten om velferdsstaten*. Oslo: Pax.
- Lyotard, Jean-François (1984): *The Postmodern Condition*. Manchester: Manchester University Press.
- Lysgaard, Sverre (2001) *Arbeiderkollektivet*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Løchen, Yngvar (1965): *Idealer og realiteter i et psykiatrisk sykehus*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Mathiesen, Thomas (2012): *The Defences of the Weak*. Abingdon: Routledge.
- Mjøset, Lars (1991): *Kontroverser i norsk sosiologi*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Moene, Kalle (2010): "Flying High – How the Nordic Model Combines Capitalist Dynamics and Worker Security". I Olav Molven (red.): *Healthcare, Welfare and Law*. Oslo: Gyldendal Akademisk.
- Pinker, Steven (2003): *The Blank Slate*. London: Penguin.
- Sejersted, Francis (2005): *Sosialdemokratiets tidsalder*. Oslo: Pax.
- Seligman, Martin E. P. (2009): *Ekte lykke: Den nye positive psykologien*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Skirbekk, Sigurd (2010): «En egen vei inn i faget». *Sosiologisk årbok*, 2/ 2010.

Marit Melhuus: Sosialantropologi. Samfunnskritikk/fagkritikk: To sider av samme sak?

Professor ved Sosialantropologisk institutt.³

Mitt utgangspunkt er at samfunnskritikk og fagkritikk ikke nødvendigvis er sammenfallende. Fagkritikk, som en pågående refleksjon over fagets epistemologiske grunnlag, er en innebygget virksomhet ved all samfunnsvitenskapelig forskning. Hvorvidt en slik fagkritikk samtidig utgjør en samfunnskritikk er et empirisk spørsmål. Men, på et overordnet nivå er det kanskje slik.

Fagkritikk er ikke bare uttrykk for tidligere paradigmers utilstrekkelighet, eller søken etter bedre forklarings modeller. Fagkritikken utvikles i takt med nye spørsmål, spørsmål som krever andre teoretiske og analytiske tilnærminger en det våre forfedre og –mødre ga oss. Men fagkritikken reflekterer samtidig, en tidsånd, en *zeitgeist*, som påkaller nye problemstillinger. Grovt sagt, kan vi si at nye teorier, alternative begreper og analytiske perspektiver utvikles for å begripe et bestemt fenomen eller virkelighet; men i det vi gjennom alternative teoretiske innfallsvinkler konstituerer virkeligheten på en annen måte en våre forgjengere, vil dette også kunne oppfattes som samfunnskritisk, om enn ikke eksplisitt samfunnskritikk.

Sosialantropologi skiller seg fra de andre samfunnsfagene i det faget er tuftet på en interesse for og en forståelse av ikke-europeiske/ ikke-vestlige samfunn. Sosialantropologien har kulturelt mangfold og et komparativt perspektiv som faglige premisser. I sitt vesen vil jeg hevde at sosialantropologi er samfunnskritisk – i hvert fall i ett viktig henseende: det krysskulturelle perspektivet bidrar til å stille spørsmål ved egne vedtatte sannheter ved å vise til andre mulige måter å ordne verden på. En god etnografi – uansett hvilke empiriske virkeligheter den er forankret i - vil alltid inneha dette potensiale: å fungere som et trolspeil.

Poenget mitt er at antropologiens fokus på diversitet og påvisningen av at det finnes mange radikalt ulike måter å innrette samfunn og begrepsfeste virkeligheter, relasjoner og personer på virker tilbake på vårt eget samfunn og skjerper vår selv-refleksjon. Denne refleksiviteten er likevel ikke ensbetydende med at det samme kritiske blick gjøres gjeldende overfor det samfunn eller de fenomener som er antropologens fokus. Antropologer kan være meget tilbakeholdende med å kritisere det folket de har studert (samtidig kan de være ganske eksplisitte hva gjelder å påpeke de kritiske forholdene folk lever under). I den grad utsagnet ”et samfunn skal forstås på

³ Dette innlegget er en del av et dagseminar: ”Kritisk samfunnsvitenskap – den gang og nå”. Seminaret var et innslag i SV fakultetets 50års jubileumsprogram, september 2013. Denne skriftlige versjonen er omtrent sammenfallende med det som ble presentert muntlig.

egne premisser” fortsatt holder som grunnleggende utgangspunkt for det antropologiske prosjekt, er det ikke gitt at analysen vil være samfunnskritisk. Men og som vi alle vet: det er en grunnleggende forskjell på å forstå og forsvare.

Antropologien hviler i et konstant spenningsforhold mellom likhet og forskjell, mellom oss og dem, og som noen vil formulere det - mellom vesten og resten. Denne relasjonen har gitt opphav til kontinuerlige refleksjoner om mulighetene for antropologisk kunnskapsproduksjon (jfr anklager om eksotifisering og orientalisme), om vårt epistemologiske grunnlag og om feltarbeid som metodologisk praksis og ikke minst om fra hvilken posisjon og med hvilken autoritet antropologen uttaler seg. (Dette kommer jeg tilbake til.)

Et samfunnskritisk engasjement kan på et nivå innebære en form for avsløring: gjennom et kritisk blikk på de faktiske forhold, gjerne en dekonstruksjon av rådende sannheter, men uten at dette nødvendigvis medfører en ”handlingsplan” – for å si det slik. Men samfunnskritikk kan også oppfattes som et ønske om - og kanskje også - en vilje til - endring. Og om endring er et mål: er det da en sammenheng mellom samfunnskritikk og fagkritikk – og i så fall hvilke?

Kanskje noe av det som kjennetegnet 1970 og 80 tallets fagkritikk var at den var sammenfallende med en samfunnskritikk som også bar i seg bud om endring: ikke bare i fagkritiske tilnærminger men også i samfunnsmessige forhold. Jeg sikter da både til marxismen og feminismen som begge innebærer et ønske om endring, både i faget og i samfunnet. Begge perspektiver hadde et normativt utgangspunkt, og et frigjørende potensiale. Begge perspektiver forutsatte noen underliggende strukturer som uttrykkes i grunnleggende relasjoner som det er umulig å unnsnippe – hvis ikke de samme strukturene endres. De fagkritiske perspektivene skulle visse verdens sanne ansikt – og de samfunnskritiske holde frem en annen mulig orden.⁴ Antropologien var selvsagt ikke alene om å ta til seg marxistiske og feministiske perspektiver – men utslagene var kanskje litt annerledes i dette faget enn i andre.

Tidlig på 1970 tallet slo disse perspektivene inn i Oslos antropologiske miljø, hvor jeg da var student. Dette var en tid preget av politiske diskusjoner og sosiale omveltninger flere steder i verden. Vietnam krigen, kuppet i Chile, frigjøringsbevegelser i Afrika, jordreforms bevegelser i Latin Amerika var alle en del av tidsånden hvor anti-imperialisme og solidaritet var gjennomgående slagord. Den 3. Verden var på dagsorden (Worsley 1965) og kolonihistoriens betydning for forståelsen av lokale samfunn verden over ble vektlagt. Det var sammenhengene i verden som var i fokus, med vekt på makt relasjoner, klassestrukturer og staten. Synkrone analyser skulle erstattes med diakrone. Sosial og politisk endring og ikke minst

⁴ Marxismen postulerer en teori for å forstå verden, samtidig som den lover en bedre verden.

betingelsene for endring ble debattert, ikke bare i verden for øvrig men også i faget. Hva skulle til for at grunnleggende transformasjoner kunne finne sted? For at jordløse fikk jord, fattige fikk mat og tak over hode? Indianere kunne få politisk makt? Og kjønnene ble likestilt? De rådende teorier ble ansett som utilstrekkelig. Verken funksjonalismen, struktur funksjonalismen, strukturalismen eller prosessanalysen med fokus på valg og valgmuligheter åpnet for adekvate perspektiver på slike grunnleggende spørsmål. Mente noen av oss.

De marxistiske perspektivene vektla de underliggende strukturelle relasjoner, knyttet til klassemotsetninger, eiendomsforhold, og utbyttingsrelasjoner. I tråd med marxistisk teori var det materielle grunnlaget, også kalt 'basis' (da forstått som produksjonsforhold/ produktivkrefter), sentralt. Og 'kultur' – da forstått som overbygning – ble lett fortrent. Gitt antropologiens primære empiriske nedslagsfelt, som kjennetegnes av mangel på både klasser og privat eiendomsrett, er det ikke overraskende at det var de førkapitalistiske formene (Hobsbaw n 1964) som ble viet mye oppmerksomhet. En av de mer kuriøse diskusjonene (sett nå i ettertid) var for eksempel om slektskap – som innen antropologien blir forstått som et sentralt samfunnsorganiserende prinsipp - tilhørte basis eller overbygning. Gitt at slektskap og slektskapsrelasjoner er samtidig grunnleggende for organisering av produksjon og uttrykk for ideologi, og verdensbilde, kunne ikke det ene reduseres til det andre. Brun Solheim sier det presist: "Selve faget som kunnskapsfelt utgjorde en formidabel motstand mot slike enkle analyseperspektiver. Stilt overfor så mange ulike samfunnsformer, hvor alt fra produksjonsliv og byttesystemer, slektskap og politikk, til myter, ritualer og religiøse kosmologier framsto som ulike aspekter av én sammenhengende forestillingsverden, ble det umulig å opprettholde et substansielt skille mellom 'økonomiske' og 'kulturelle' former – og enda mindre å la det ene utgjøre basis for det andre. Vi fikk det rett og slett ikke til. Faget protesterte." (Solheim 2007:33).

Parallelt med diskusjonen omkring anvendelsen av en marxistisk modell for studier av førkapitalistiske samfunn, pågikk en annen viktig og omseggripende faglig debatt – nemlig om moderniseringsteorier, utvikling og underutvikling. Sentralt i disse debattene sto 'peasant' eller småbruker problematikken og ikke minst spørsmål knyttet til jordbruksutvikling og endring, som den gang ble oppfattet som et grunnleggende utgangspunkt for utviklingsstrategier. Et av spørsmålene som engasjerte forskere både her og andre steder - var hvilken rolle småbrukere kunne spille i en eventuell politisk omveltningssprosess.

På dette tidspunktet fremsto Latin Amerikanske forskere (for eksempel Cardoso, Laclau, Dos Santos) med nye og kritiske teoretiske perspektiver. Forankret i marxistisk teori utviklet de det som har gått under betegnelsen

'teorías de dependencia' eller avhengighetsteorier (Bernstein 1973). Disse teoriene representerte et vesentlig vendepunkt i forståelsen av årsaken til underutvikling. Avhengighetsteoriene snudde moderniseringsteoriene og tesen om dual økonomi på hode og påviste strukturelle sammenhenger mellom utvikling og underutvikling, mellom sentrum og periferi.⁵ Disse teoriene fikk implikasjoner for antropologer som var interessert i endring og utvikling og som ville gjøre feltarbeid i jordbrukssamfunn. [Selv valgte jeg da også i 1974 å gjøre feltarbeid blant jordløse tobakksbønder i det nordøstlige Argentina (Melhuus 1987).] Sammen med perspektivene til fremtredende antropologer som Eric Wolf, Sidney Mintz og Eduardo Archetti ble det satt en ny agenda, blant annet ved å insistere på andre analytiske foci. Studier av endring ble koblet til ulike former for integrasjon i stor samfunnet; blikket ble rettet mot kapitalismens globale ekspansjon og transformasjon, samt betingelsene for kapitalakkumulasjon, dvs mulighetene for å produsere et økonomisk overskudd (som ble ansett som en betingelse for sosial endring). Makt, dominans og sosial differensiering fikk ny betydning. Slik sett var fremtredende retninger i faget sammenfallende med de mer overgripende teoriene i politisk økonomi.

Om ikke det var en generell interesse for avhengighetsteoriene i det antropologiske miljøet, var det en markant interesse for endringsprosesser og utviklingsproblematikken. Mange sosialantropologer engasjerte seg i debatter om norsk bistand og om hvilken rolle antropologer kan/ bør spille i bistandsarbeid (Melhuus og Klausen 1983; Forum for utviklingsstudier 1985). Mange antropologer deltok også konkret i utviklingsarbeid. Slik sett var dette faglige engasjementet samtidig også samfunnskritisk i det den rådende utviklingsideologien var sterkt knyttet til Norges internasjonale politiske prosjekt.

På 1980 tallet avtok interessen for avhengighetsteoriene. Det var sammenfallende med flere ting: de politiske og økonomiske kriser som rammet Latin Amerika; en minskende interesse for marxisme; og en utilfredshet med avhengighetsteoriens forklaringskraft. Teoriene ble kritisert for å være for generelle, for abstrakte, og for deterministiske. De evnet ikke å fange opp lokale aktører, lokale prosesser og endringsinitiativ; ei heller lokal motstand. Og ikke minst – de evnet overhode ikke å fange opp kjønn!

Selv om kjønn (og alder) har alltid i en viss forstand vært en fundamental analytisk dimensjon i faget, representerte likevel den feministiske antropologien noe annet da den tok form på 1970 og 80 årene. I tidligere studier inngikk kjønnsrelasjoner som implisitt analytisk kategori i studier av politikk, økonomi og religion, men kjønn og kjønnsrelasjoner som sådan sto

⁵ I denne sammenheng er det viktig å huske at mange antropologer hadde tatt til ordet mot den verdensanskuelse som moderniseringsteoriene forfektet, nettopp med utgangspunkt i deres studier av såkalte tradisjonelle samfunn.

ikke i fokus. Dette endret seg med 1970 tallets feminister og kvinneforskere. Det ble reist nye og andre spørsmål, hvor de to viktigste dreide seg om for det første: En grunnleggende kritikk av mannsskjevheten i tidligere forskning og hva denne har betydd for synliggjøring og forståelse av kvinner. Og for det andre, ble det reist spørsmål om kvinners universelle underordning, med vekt på et krysskulturelt perspektiv.

Spørsmålet om kvinners universelle underordning ga støtet til mye fruktbar forskning – og etter hvert også mye kritikk. De toneangivende modellene ble anklaget for å være grunnlagt på vestlige premisser om familie- og husholdsorganisering og vår (vestlig) inndeling av verden i natur/ kultur, og ikke minst vår oppfatning om hva kjønn er. Altså: modellene ble ansett som grunnleggende etnosentriske. Nyere retninger søker å overskride slike dikotomier og ikke minst, bevege seg vekk fra en kjønns-essensialisme (som noe du er) til at kjønn er noe du gjør. Igjen blir universelle modeller forkastet til fordel for konkrete virkeligheter og mer nitide studier av lokale måter å organisere og forstå kjønnsforholdet på og ikke minst hvordan kjønn og kjønnsrelasjonen er et inntak til å begripe et helt verdensbilde. Gjennom slike tilnærminger blir også personbegrepet utfordret og utforsket.

Kritikken av mannsskjevheten – androsentrismen var gjennomgripende og utfordret på en litt annen måte det epistemologiske grunnlaget til faglig virke. På mange måter foregrep denne kritikken den postmoderne vendingen, i og med at den så tydelig vektla posisjonering og ikke minst selvrefleksiviteten. Riktignok skal det påpekes (nok en gang) at sosialantropologien ble på mange måter ikke truffet av den postmoderne kritikken. At verden er mangfoldig, fragmentert og at meningsunivers muligens er inkommensurable er noe antropologer har strevet med lenge (Smedal 1990:37) og de fleste sentrale begreper i antropologien – som økonomi, politikk, slektskap, religion - har blitt utfordret, debattert og dekonstruert før post-modernismen slo inn.

Det som går under betegnelsen den "tekstlig" dreiningen⁶ har likevel satt noen viktige spor, både i forhold til representasjon og i forhold til refleksivitet. Satt på spissen, kan man si at denne vendingen handlet om hvilken ontologisk status man kunne tilskrive en antropologisk tekst (Smedal 1990: 37). Det handlet om antropologens autoritet: hvilket grunnlag hun kunne uttale seg på; på vegne av hvem? Seg selv eller en annen? Og det handlet om tekstens 'autensitet': er det overhode mulig å forstå den andre og oversette mellom radikalt annerledes kulturer? Hvis man mener at det ikke finnes en virkelighet utenfor teksten – og at teksten kun referer til seg selv,

⁶ Forholdet mellom forsker og utforsket, antropolog og innfødt, mellom subjekt og objekt – har blitt problematisert i kjølvannet av positivismekritikken.

blir antropologien, som fag, meningsløst.⁷ Den refleksive dimensjonen viser tilbake til den feministiske kritikken. Som Smedal påpeker: Feministene utviklet kanskje noen av de viktigste verktøy for å håndtere kjønnsrelasjoner som et spesial tilfelle av kulturell pluralisme (1990:39). De utfordret den vitenskapelig autoriteten (være det seg i antropologien eller andre fag) nettopp ved å etablere seg som subjekter ut i fra å være i den andres posisjon - og ikke som deltagende observatør blant de andre (Smedal 1990: 38).

Dette bringer meg (avslutningsvis) tilbake til Latin Amerika – og til noen stemmer som i dag gjør seg gjeldende innenfor det som går under betegnelsen postkolonial teori.⁸ Postkolonialismen kan sies å ha blitt unnfanget av den foregående representasjonskrisen. Også i dette landskapet er det noen latinamerikanske forskere (være det seg antropologer, filosofer, litteraturvitere) som utfordrer den vestlige hegemoniske epistemologi ved å legge til grunn en post-kolonial verdensanskuelse. Denne verdensanskuelsen handler nettopp om det å være i den andres posisjon. Escobar, Restrepo og Ribeiro tar til ordet for 'verdens antropologier' ('world anthropologies') og en annerledes antropologi ('anthropology otherwise') (Restrepo og Escobar 2005; Ribeiro 2006). Slike antropologier etterlyser et mer flerfoldig antropologisk landskap, som bygger på en anerkjennelse av de flertydige og motsetningsfylte betingelser som former ulike lokale antropologiske tradisjoner. Fokus er på betydningen av kolonialitet som innebærer en underordning ('subalternization') av de undertrykte og ekskludertes kunnskap. Deres påstand er at kolonialitet er konstitutiv for modernitet.⁹ Med andre ord: det finnes ingen modernitet uten kolonialitet. Og: Deres politiske prosjekt er en dekolonialisering av kunnskapspraksiser (Restrepo og Escobar 2005:113).

Det postkoloniale perspektiv kan på noen måter knyttes til den ontologiske og materielle vendingen i antropologien som er to samtidige og til dels konvergerende tendenser i faget. Begge disse retninger rommer et mangfold av tilnærminger men de kan likevel karakteriseres med noen overgripende kjennetegn. Stikkordene er tilblivelser og performativitet, snarere enn mening og representasjoner. Disse retningene er opptatt av hvordan verdener eller 'ting' ('entities'), hendelser frembringes eller materialiseres: altså hvordan noe blir til, snarere enn hva som er – og fokus er på prosess og gjøren. I et slikt perspektiv er ikke materialitet gitt, som 'basis', men mobiliseres som en ansamling av relasjoner.¹⁰

⁷ Smedals argument (i hans gjennomgang av hva postmodernismen har å tilby antropologi) kretser rundt forskjellen mellom det selv-refererende og selv-refleksjon – hvor han hevder at det er referanseproblemet som er det egentlige problem.

⁸ Postkolonial teori rommer mange stemmer fra andre kontinenter (som for eksempel de tidlige bidragene til Franz Fanon, Edward Said og Gayatri Spivak) og blir ikke først og fremst knyttet til Latin Amerika.

⁹ Dette kan jo minne om en omformulering av avhengighetsteoriene.

¹⁰ Remme (2013); Damsholt og Simonsen (2009).

Forbindelsen mellom postkolonial teori og den ontologiske vendingen ligger i den anerkjennelsen vi gir hverandres livsverdener - andre ontologier – som grunnlag for legitim politiske handlinger. Men der hvor postkolonial teori er eksplisitt forankret i et klart makt og dominans perspektiv, er dette ikke nødvendigvis tilfelle for de to andre. Alle tre tilnærminger er grunnleggende fagkritiske; men postkolonial teori skiller seg med sitt politiske budskap. Den er klart samfunnskritisk. Idéen om 'verdens antropologier' springer ut i fra en flengende kritikk av kunnskapens geopolitikk og et ønske om en reell rekonfigurasjon av ulike kunnskapstradisjoner. I så henseende skriver denne kritikken seg inn i en mer omsegripende kritikk av en vestlige epistemologi og kunnskapstradisjon. Postkoloniale perspektiver er viktige i forhold til den globale miljøkrisen, som er et globalt fellesanliggende. Det er en økende anerkjennelse at denne krisen ikke kan gripes uten en tverrfaglig tilnærming. I det ulike fag tvinges til å arbeide sammen – ikke bare for en felles sak – men for å etablere en felles forståelse av hva saken handler om har antropologer, som mange andre, en stor utfordring. Det er ikke bare snakk om å oversette mellom fagdisipliner; vel så viktig er å åpne for at lokale livsverdener – andre kunnskapstradisjoner - har sin rettmessig og likeverdige plass i å skape denne overgripende rammen. Den ene verden – må åpne seg for de mange. Det er i dette landskapet at den politiske økologien beveger seg og hvor noen antropologer også ser ut til å finne sin plass.¹¹

Referanser

- Bernstein, Henry (ed). 1973. *Underdevelopment and development. The Third World Today*. Middelsex, England: Penguin Books.
- Damsholt, Tine og Dorthe Gert Simonsen. 2009. "Processer, relationer og performativitet" i *Materialiseringer*, (eds) Århus: Århus Universitetsforlag.
- Escobar, Arturo. 2008. *Territories of Difference. Place, movements, life*, redes. Durham: Duke University Press.
- Forum for utviklingstudier. 1985. *Kvinnerettet bistand*. Temanummer 2 (6).
- Hobsbawn, Eric. 1964. *Karl Marx. Pre-Capitalist Economic Formations*. London: Larence and Wishart.
- Melhuus, Marit og A.M. Klausen (red). 1983. *Sosialantropologers rolle i bistandsarbeid*. Universitetet i Oslo: Oslo Occasional Papers in Social Anthropology 7.
- Melhuus, Marit. 1987. *Peasants, Surpluses and Appropriation. A case study of tobacco growers in Corrientes, Argentina*. Universitetet i Oslo: Oslo Occasional Papers in Social Anthropology 11.
- Remme, Jbn Henrik Zeigler. 2013. "Den ontologiske vendingen i antropologien" i *Norsk Antropologisk Tidsskrift* 24 (1): 5 – 24.

¹¹ Escobar 2008.

- Restrepo, Eduardo and Arturo Escobar. 2005. " 'Other Anthropologies and Anthropologies Otherwise': Steps to a World Anthropology Framework" i *Critique of Anthropology* 25(2): 99 – 129.
- Ribeiro, Gustavo Lins. 2006. "World Anthropologies: Cosmopolitics for a New Global Scenario in Anthropology" i *Critique of Anthropology* 26 (4) 363 – 386.
- Smedal, Olaf H. 1990. "Hva har postmodernismen å tilby sosialantropologer?" i *Norsk antropologisk tidsskrift* 1 (1): 29 – 43.
- Worsley, Peter. 1969 [1964]. *The Third World*. London:Weidnfeld Goldbacks.

Ragnvald Kalleberg: Fra kritisk teori til konstruktiv sosiologi

Professor emeritus i sosiologi ved Institutt for sosiologi og samfunnsgeografi.

Jeg disponerer innledningen i fire deler.¹² 1) Mitt utgangspunkt er et **paradigmeskifte** i samfunnsfaglig vitenskapsteori, fra en positivistisk (eller scientistisk) til en etter-positivistisk forståelse av samfunnsfagernes oppgaver og arbeidsmåter. Skiftet ble innledet med de såkalte positivismedebatter på 1960-tallet. Skiftet preger alle samfunnsfag, i større eller mindre grad – i stor grad mitt eget. De følgende tre deler kan analyseres som virkninger av paradigmeskiftet og de nye faglige felt som ble åpnet på grunn av dette. 2) Paradigmeskiftet har bidratt til en bedre forståelse av samfunnsfagene som empiriske disipliner av en særegen type. Samfunnsfagene er **hermeneutiske disipliner**. For å beskrive og forklare forhold og hendelser i samfunnet må vi ha tilgang til de studerte aktørers oppfatninger, om de nå er eksplisitte eller bare vanemessig tatt for gitt.¹³

3) Paradigmeskiftet har åpnet for en forståelse av at samfunnsfagene også kan og bør utvikles som **normative (eller kritiske) disipliner**. Vi samfunnsvitere skal ikke bare beskrive og forklare faktiske forhold, vi skal også vurdere (kritisere) dem, positivt og negativt.¹⁴ 4) Den nye forståelsen av samfunnsfagene som vitenskaper har også åpnet opp for å forstå disse fagene som **konstruktive forskningsdisipliner**. Vi har to grunnleggende typer av legitim spørsmål i kultur- og samfunnsfag, konstaterende og vurderende (kritiske). Disse kan imidlertid kombineres og utvikles som konstruktive spørsmål. Slike spørsmål har følgende elementære form: hva kan og bør aktører gjøre for å forbedre sin situasjon?. Forskningsspørsmål danner grunnlaget for forskningsopplegg, inklusive konstruktive opplegg.

¹² Arbeidsnotatet følger min presentasjon, men er lenger enn hva det var mulig å si på 25 minutter. Hovedteksten kan naturligvis leses uavhengig av fotnotene. Notene med henvisninger, utdypinger og skissering av temaer, understreker at teksten har preg av arbeidsnotat. – Hovedpoenger ble offentliggjort i kronikk i *Morgenbladet* 23/8-2013, "Sosiologisk klaustrofobi".

¹³ Jeg bruker ordet "hermeneutisk" i en utvidet betydning, ikke bare om den filosofiske tradisjonen fra Humboldt over Dilthey og frem til Gadamer. Jeg er inspirert av språkbruken til von Wright (*Explanation and Understanding*, 1971) som skiller mellom to lange og virkningsfulle tradisjoner i vestlig vitenskapsteori: den **aristoteliske**, hvor hensikter står sentralt, og den **galileiske**, hvor kausalforklaringer i termer av årsaker og virkninger står sentralt. Bokens fokus dreier seg om diskusjonen fra midt på 1800-tallet og frem til 1960-tallet. Von Wright skiller mellom: En **"positivistisk" hovedstrøm**, preget av enhetsvitenskapelig metodologisk monisme og nomologisk-deduktive kausalforklaringer. Dessuten har man en **"hermeneutisk" sidestrøm** preget av metodologisk dualisme, og skille mellom kausalforklaringer og intensjonale forklaringer. - Den scientistiske tolkingen av samfunnsfagene er ikke ny, den ble uttrykt med stor klarhet i J. S. Mills klassiske arbeid *A System of Logic* (1843).

¹⁴ Jeg veksler mellom ordene "vurdere" og "kritisere", i tråd med den opprinnelige greske betydning av "kritisere"/"kritikk". Men ordet "vurderende" er nok det beste på norsk, da "kritisk" gir de fleste assosiasjoner om negativ vurdering, ikke bare vurdering (positiv eller negativ).

1. Fra positivistisk til etter-positivistisk forståelse av samfunnsfag

1. Positivismedebatten var sentral i de 10-15 første årene etter at et samfunnsvitenskapelige fakultet ble etablert ved Universitetet i Oslo. En ny generasjon av studenter og forskere kritiserte den dominerende forståelsen av samfunnsfagenes oppgaver og arbeidsmåter, den som ble tatt for gitt i de fleste lærebøker.¹⁵

Men hva dreide de nye faglige bidragene seg om, hva var "positivisme"? Positivismen var en type **vitenskapsteori**, en tolking av samfunnsfagenes oppgaver, arbeidsmåter og rolle i samfunnet. Det dreide seg altså ikke om en kritikk av pågående forskning, for eksempel av forskning basert på kvantitative data og statistisk analyse. Det dreide seg om en uholdbar, vitenskapsfilosofisk fortolkning av slik forskning.¹⁶

Denne tolkingen av samfunnsfagenes oppgaver og arbeidsmåter innebar dessuten en forståelse av grunntrekk ved menneske og samfunn. Det ble tatt for gitt at individer og institusjoner i prinsippet var å forstå som naturlige objekter, som dem man utforsker i fag som fysikk og kjemi. Ambisjonen var denne: Skulle samfunnsfagene bli skikkelige vitenskaper, måtte de ta naturvitenskapelige fag som forbilder, fag som kjemi og fysikk, inklusive deres forståelse av sine forskningsobjekter. Slik vitenskapsteori kan kalles for scientisme, i tråd med den restriktive bruken av det angloamerikanske ordet *science* (kontinentaleuropeiske og nordiske kultur- og samfunnsfag er ikke *sciences*).¹⁷

Ifølge positivistisk forståelse var samfunnsfagenes *teoretiske* hovedoppgave å **årsaksforklare** sosiale fenomener. Da måtte man avdekke de lovmessigheter som styrer samfunnsutviklingen. I mangel av egne eksempler viste man gjerne til naturvitenskapelige, som Boyle-Mariottes lov om forholdet mellom trykk og volum i gasser eller Newtons bevegelseslover. Kjenner man de faste forbindelsene mellom

¹⁵ Om retninger i samfunnsfagenes vitenskapsteori, se kap. 4.1/2 i Kalleberg 2005.

¹⁶ Dette temaet kom opp i en av Morgenbladsamtalene onsdag 4. September, del av 50-års markeringen, hvor Gudmund Hernes samtalte med Ole-Martin Ihle og undertegnede. Hernes mente at positivismekritikken ikke hadde noe virkelig objekt; det dreide seg om rituell uskadliggjøring av et fabeldyr (Enhjørningen). Ifølge ham ble temaet senere gjentatt i periodiske, rituelle nedkjempinger. Dvs: det var ingen positivist blant norske samfunnsvitere. Betraktet som konstaterende påstand om faktiske forhold, er påstanden uholdbar. To av mine gode lærere i sosiologi var for eksempel eksplisitte positivist, Ørjar Øyen – inspirert av erkepositivisten George Lundberg (i Seattle) og Johan Galtung. I innledninger til en rekke lærebøker, for eksempel den glimrende boken til Inkle (1964) om *What is sociology?*, ble det forutsatt en positivistisk forståelse av sosiologiens oppgaver og arbeidsmåter. Det inngikk som standard i lærebøker at samfunnsfagenes oppgaver var *prediction and control*. -Prediksjonskriteriet har vedvart å være viktig, og indikerer kraften i en underliggende skyggepositivisme. Henry Valen ga i et radioforedrag så sent som i 1996, et veltalende uttrykk for denne forståelsen av samfunnsfagenes oppgaver (se Kalleberg 2005: 44/45, 96). Å kritisere Valen for dette er ikke en kritikk av valgforskningen, men av den scientistiske fortolkningen av den.

¹⁷ Friedrich von Hayek (*The Counter-Revolution of Science. Studies on the Abuse of Reason*, 1952) bruker "scientisme" og ikke positivisme som sentralt ord og begrep. Hayek utviklet en overbevisende positivismekritikk på 1940-tallet. Boken spilte imidlertid liten eller ingen rolle i den samfunnsvitenskapelige metodestridd på 1960 og 1970-tallet. Den ble kanskje utdefinert på grunn av forfatterens kritikk av statlige reguleringer og velferdsstatlige ordninger. De fleste positivismekritikere var venstre-orienterte. Noe for øvrig også de fleste logiske positivist var, f eks Otto Neurath og Rudolf Carnap. Her i Norge gjaldt det sentrale forskere som Arne Næss, Vilhelm Aubert og Johan Galtung.

årsaker og virkninger, kan man forklare, forutsi og kontrollere hva som skjer når vi endrer volumet i en gassbeholder eller slipper en ting. Slike lover virker uavhengig av vår kunnskap om dem. Fall-loven gjelder for alle legemer i fritt fall, også for nobelprisvinnere i fysikk. Slik vil det også være med samfunnets underliggende lovmessigheter. Den *praktiske* ambisjonen var å kunne forutsi og kontrollere samfunnsutviklingen, scientistiske samfunnsvitere håpet å bli en slags sosialingeniører.

Det er naturligvis ikke noen en til en forbindelse mellom profesjonell vitenskapsteori og vitenskapsteoretisk selvforståelse blant samfunnsforskere som ikke er spesialister i vitenskapsteori. (Min generasjon av lærere hadde stort sett en lite eksplisitt vitenskapsfilosofi, og de var lite skolert i og interessert i vitenskapsteori. De tydeligste uttrykkene for scientistisk vitenskapsfilosofi fant man i innføringsbøker og metodebøker, da også gjerne lite vitenskapsfilosofisk utviklet.) **Men en misvisende selvforståelse, om enn overflatisk, kan ha virkninger på forskningspraksis.** Eksempelvis for hva som regnes som gode data. På 1960-tallet var det ikke uvanlig å hevde at kvantitative data var mer vitenskapelige enn kvalitative. Synspunktet er imidlertid helt urimelig. Hva som er gode data bestemmes i et prosjekt naturligvis av hvilke spørsmål man søker å få besvart. Andre virkninger var insistering på at vellykkede prediksjoner er et avgjørende kriterium for å avgjøre om et fag er en vitenskap, eller på vei til å bli det¹⁸. En annen virkning er utdefinering av normative forskningsspørsmål som legitime (Kalleberg 2009, referanse i innledningen til samlingen).

2. På 1970-tallet ble **ordet "positivisme"** dessverre sterkt negativt ladet, nærmest et skjellsord. Da jeg begynte å studere for 50 år siden, var det ikke slik. Selv ble jeg inspirert til å studere både sosiologi og filosofi av to ledende positivist, filosofen Arne Næss og sosiologen Johan Galtung. Jeg var fascinert av deres storslagne forståelse av alle vitenskapers enhet, av deres hypotetisk-deduktive teorisystemer, av kravene til klarhet og konsistens, og av deres forståelsen av vitenskapenes historiske fremvekst og sosiale rolle.¹⁹ Min ungdommelige begeistring førte til at jeg midt på 1960-tallet ble invitert av Næss til å gjøre assistentarbeid for ham, blant annet ved revisjonen av hans og Galtungs innflytelsesrike bok *Introduksjon til logikk og metodelære*. Reviderte utgave kom i 1967.

Det hører med til historien at noen av mine positivisme-kritiske synspunkter ble innarbeidet i denne utgaven. Næss ble interessert i mine synspunkter, ba meg skrive utkast, og aksepterte det meste. Denne erfaringen var karakteristisk forskjellig fra den med mine lærere i sosiologi og andre samfunnsfag, som stort sett

¹⁸ Vitenskapsfilosofene Rosenberg og Curtain konstaterte nylig i New York Times (24-8-13) at økonomene ikke hadde klart å predikere den økonomiske krisen i 2007. Faget er altså ikke (ennå?) en *science*, vi har å gjøre med *art/craft*. De to vitenskapsteoretikerne vurderer ("kritiserer") økonomifaget på et klassisk positivistisk (scientistisk) grunnlag. Jeg betrakter dette som en uholdbar normativ analyse, basert på urimelige verdistandarder hvor det blir tatt for gitt at samfunnsfagene bare har én vei å gå for å bli fullgode vitenskaper.

¹⁹ Som i Galtung/Næss *Introduksjon til logikk og metodelære* (1960), Næss *Filosofiens historie* (1962) og Næss *Logikk og metodelære* (1963).

forholdt seg uproductivt til positivismekritikken. Noen misforsto den til og med som en prinsipiell kritikk av sosiologi og samfunnsfag, ikke av en feilaktig vitenskapsteoretisk selvforståelse. Et unntak her var Johan Galtung, som etterhvert fant kritikken interessant, og så raskt integrerte sentrale synspunkter, noe som kom til uttrykk i hans publikasjoner på første halvpart av 1970-tallet.

3. Positivistisk forståelse av samfunnsvitenskap og mennesker ga meg etterhvert en beklemmende følelse av **sosiologisk klaustrofobi**: Hver og en av oss skal altså helt og holdent være et produkt av biologisk arv og sosialt miljø. Vi er dermed fremmedbestemte vesener, det finnes ikke rom for selvbestemmelse. Men dette strider mot våre sikreste hverdagsinnsikter. Vi forstår naturligvis at vi er formet av omgivelsene, ikke bare fordi vi er vesner med biologiske behov, men også fordi vi er produkter av vår samfunn og kultur. Vi er grunnleggende formet av kjønnsroller, sosial klasse, sted, etnisitet og tidsånd. I den forstand er vi naturligvis en slags fremmedbestemte **objekter**. Men samtidig er vi også, og primært, selvbestemmende vesener – **subjekter** som tolker, handler og står ansvarlige både for våre handlinger og vår passivitet. Naturvitenskapelige årsaksforklaringer, uten tolkende og handlende subjekter, passer derfor ikke i fagene om menneske, samfunn og kultur. (Man har ofte stilt spørsmål om hvor mye som er natur og hvor mye som er kultur. Selve spørsmålsstillingen er villedende i sin forutsetning om bare to muligheter. Man må også ha med en tredje dimensjon: det at aktører tolker, vurderer, velger og handler; vi kan redefinere oss selv og vår situasjon, si nei til sosiale og kulturelle føringer. En teoretisk tilnærming som utdefinerer dette, er virkelighetsblind.)

Her er vi ved kjernen i positivismekritikken. Den dreide seg ikke primært om krav til teori eller forklaringer, men om forståelsen av vår empiri, dvs individer, institusjoner og tradisjoner, og samspillet mellom dem. I etter-positivistiske vitenskapsteoretiske analyser er det utviklet en mer virkelighetsnær forståelse av mennesker også som tolkende, vurderende og handlende vesener. Dette har fått betydning både for forståelsen av deskriptiv og normativ forskning.

Utviklingen av etter-positivistisk vitenskapsforståelse av samfunnsfagene, er en betydningsfull, spesialisert faglig ytelse. Fremragende eksempler fra mitt fag finner man blant annet i arbeider av Habermas, Giddens og Raymond Boudon.²⁰

Noen sier at de knapt kan forstå hva som utløste så sterke emosjoner, så stor intellektuell intensitet for 40-50 år siden. Kunne noen virkelig tro at mennesker bare er objekter? Jeg undrer meg nok over denne undringen. Det er mange i dag som ikke har vanskelig for å akseptere den objektivismen som preger scientistiske feiltolkninger av nyere hjerneforskning. Her har jo hjernen erstattet personen: Det er ikke personen som snakker og velger, det er personens hjerne. Denne tenkemåten hviler også på en scientisme uten subjekter.²¹

²⁰ Og naturligvis av en rekke andre, eksempelvis fagfilosofer som Charles Taylor, Richard Bernstein, Peter Winch og Karl Otto Apel. Og nordiske filosofer og sosialteoretikere som Hans Skjervheim, Dag Østerberg, Gerard Radnitzky og Georg Henrik von Wright.

²¹ Se Jürgen Habermas, "The Language Game of Responsible Agency and the Problem of Free Will: How Can Epistemic Dualism Be Reconciled with Ontological Monism?", *Philosophical Explorations*

2. Konstaterende, etterpositivistisk forskning

1. Fra 1940 til 1970-tallet var det mange og produktive koplinger mellom fagene sosiologi og filosofi i Oslo-miljøet. Den ledende samfunnsfaglige positivisme-kritikeren, Dag Østerberg, er både sosiolog og filosof. Den som startet opp det norske paradigme-skiftet på andre halvpart av 1950-tallet, var filosofen Hans Skjervheim. Det er illustrerende at det enkeltarbeid som åpnet for den nye forståelsen i Norge, Skjervheims "Deltakar og tilskodar", først ble publisert i en stensilere ved sosiologisk institutt (i september 1957). – Denne fagutviklingen ved Universitetet i Oslo var også internasjonalt viktig. I sitt hovedverk om kommunikasjon og modernitet fra 1981, fremhever Habermas at Skjervheim var den som først, internasjonalt, påviste de store metodologiske konsekvenser av forståelsesproblematikken i samfunnsfagene; den første som påviste de dyptgående konsekvenser av at **samfunnsfagene er hermeneutiske (meningsfortolkende) disipliner**, disipliner hvor man må identifisere, dokumentere og analysere meningssammenhenger.²²

Alle samfunns- og kulturfag er hermeneutiske fag. Den primære tilgang til vårt empiriske materiale får vi derfor gjennom en eller annen kommunikasjon med det, direkte eller indirekte. For sosiologer er tilgangen ofte direkte, som standardisert eller kvalitativ intervjuing, dvs direkte samtale. Men vi kan også få indirekte tilgang til hensikter, meninger og betydninger i analyser av individer, institusjoner og tradisjoner basert på observasjon eller bruk av forliggende kilder. Et eksempel er å lese gamle styrereferater for å forstå det som har foregått i organisasjoner.

2. Positivismekritikk var ikke en kritikk av det å bruke kvantitative data. Selv om det var en utbredt misforståelse blant mange på 1970-tallet. Kritikken var heller ikke en generell oppvurdering av kvalitativ forskning som bedre enn kvantitativ. (Det er tunge tradisjoner av kvalitativ positivisme i vestlig samfunnsforskning). Men paradigmeskiftet ga kvalitative studier en likeverdig vitenskapelig legitimitet.

Positivismekritikken dreide seg først og fremst om scientistiske årsaksforklaringer i kultur- og samfunnsfag, forklaringer som hvilte på den feilaktige forutsetning at den menneskelige aktør i siste instans er et fremmedbestemt produkt av natur og kultur. Kvalitative forskere kan dermed godt være positivist. Det bekreftes og illustreres av flere former for **kvalitativ positivisme**, for eksempel innenfor symbolsk interaksjonisme og i fenomenologisk religions sosiologi (som Peter Berger) (se Kalleberg 2005:).

3. Paradigmeskiftet har betydning for vanlig empirisk forskning. Vi har fått en mer virkelighetsnær forståelse av krav til dokumentasjon, analyse og forklaring av faktiske forhold. For å dokumentere, sammenligne og forklare faktiske forhold, må

vol. 10. no.1 (Mars 2007).

²² Se Habermas *The Theory of Communicative Action* (1984: 111). To innflytelsesrike bidrag om samfunnsfagene som hermeneutiske disipliner er Habermas (*On the Logic of the Social Sciences*, 1967/1989) og Giddens (*New Rules of Sociological Method*, 1976).

samfunnsviteren få tilgang til de studerte personer som tolkende og velgende subjekter, deres oppfatninger av faktiske forhold, deres vurderinger og kanskje deres selvforståelse. Alle samfunnsvitenskapelige forklaringer må gå via aktørers **grunner**. Samfunnsvitenskapelige beskrivelser og forklaringer er dermed **intensjonale**, ikke **kausale** slik som i faget kjemi.

Dette poenget er tydelig når vi har å gjøre med kasus-studier av særegne forhold. Et eksempel er Unni Wikans studie av æresdrap, i boken om den svensk-kurdiske kvinnen Fadime Sahindal. I januar 2002 ble Fadime skutt av sin far. Fadimes normbrudd besto i å ha en svensk kjæreste, å vende tilbake til Uppsala og å tale i offentligheten. På vegne av familien ønsket far og brødre å gjenopprette familiens ære. Wikan beskriver og analyserer disse aktørene på deres egne premisser, noe som ikke bare bringer leseren nær Fadime, men også hennes far og brødre.

Også i store spørreundersøkelser, for eksempel religionssosiologiske, kommuniserer man med feltet. De er basert på enkle samtaler. Som: "Tror du på helvete? – Ja, nei, vet ikke". Gode utvalg og tolkinger kan identifisere viktige endringer i mentalitet over tid.²³

3. Vurderende (eller "kritisk") forskning

1. Positivismekritikken åpnet for en forståelse av samfunnsfagene også som **normative disipliner**, som kritiske disipliner hvor man skjelner mellom godt og dårlig. Sagt på en annen måte: Vurderende spørsmål er legitime forskningsspørsmål. Som: Er dette effektiv bruk av knappe ressurser? Er dett diskriminering?

Ifølge positivistisk forståelse skulle forskeren ikke "kritisere" de saksforhold som dokumenteres, hverken positivt eller negativt. Dette synspunktet er inspirert av metodologien i naturfagene. Kjemikere og geologer kritiserer ikke kjemiske og geologiske prosesser. Dette unnlater de med rette, gitt den virkelighet som de beskriver og forklarer. De forholder seg til mineralriket, ikke til menneskeriket. Kultur- og samfunnsvitere forholder seg til en annen slags virkelighet, preget av meninger og maktforhold. Denne virkeligheten kan være kritikkverdigg. Det finnes faktiske saksforhold, som utbytting, kvinneundertrykkelse, menneskefiendtlige

²³ I dette innlegget er ikke konstatende og forklarende samfunnsforskning mitt hovedtema. La meg bare henvise til den som i mitt fag kanskje har kommet med de mest differensierte og nyttige analysene av paradigmeskiftets betydning for konstatende empirisk forskning, den franske sosiologen Raymond Budon. Hans bok om å forklare sosial endring (*Theories of Social Change*) er et ypperlig eksempel. Hans hovedtese er hermeneutisk: alle samfunnsvitenskapelige beskrivelser og forklaringer går via aktørers grunner. – Noen tenker seg at når man sier "hermeneutisk" så dreier det seg bare om å dokumentere og analysere intensjoner, bare om "fortolkninger". Dette er feil. Det dreier seg også om å påvise og forklare tilsiktede og utilsiktede virkninger, aggregeringsvirkninger innenfor institusjonelle og kulturelle føringer, om å forklare endring, forskjell og stabilitet. Men "forklaringer" i alle samfunnsfag er "intensjonale", ikke nomologisk-deduktivt kausale; på en eller annen måte må de formuleres i termer av aktørers oppfatninger (grunner, *reasons*) og valg.

ideologier. Dette er faktiske, empiriske forhold som kan og bør identifiseres, dokumenteres og kritiseres med gode argumenter.

Kultur og samfunnsvitere kan ikke unngå å forholde seg til vurderinger, i feltet og av feltet. Om ikke annet ved å markere at man forholder seg til aktører på deres egne verdipremisser, nærmest amoralsk konstaterende. Dette gjøres i noen av de mest fascinerende og provoserende studier kultur- og samfunnsvitere leverer. De dreier seg ofte om analyser av konfliktfylte forhold, som i studier av israelske bosettere på Vestbredden eller av jihadistiske selvmordsbombere, dokumentert og analysert på aktørenes egne premisser. Et bevegende norsk eksempel er den nettopp nevnte studie av æresrelaterte drap.

2. I tilbakeblikk kan vi bruke positivistisk vitenskapsteori for å illustrere poenget om at samfunnsviteren ikke unngår vurderinger. La meg gi to eksempler. 1) Å påstå at valgfrihet og personlig ansvar er illusjoner, er naturligvis vurderinger. Ja, et slikt synspunkt er uttrykk for en ekstremt kritisk påstand om hver og en av oss. 2) I positivistisk tradisjon *kritiserte* man samfunnsfagene som lite vitenskapelige og kom med *anbefalinger* om hva man burde gjøre for å rette på dette bedrøvelige faktum. Men dette var jo også normative synspunkter, det var faktisk fagkritikk (av kritisk og konstruktiv karakter).

I begge tilfeller praktiserte altså positivisten det motsatte av det som ble preket. Posisjonen er derfor selvmotsigende. I norsk tradisjon har slike selvødeleggende posisjoner blitt diskutert under overskriften "*sjølvrefererende inkonsistens*" (Skjervheim). I internasjonal diskusjon i omtales ofte fenomenet som *performative contradiction*. Dette ble på 80 og 90 tallet en viktig del av kritikken av post-modernistisk subjektivism. For eksempel av påstander av følgende type: "Ingen fortolkninger er bedre enn andre fortolkninger". Underforstått: Naturligvis bortsett fra denne fortolkningen. Men hvis forskeren her har rett, må innholdet i påstanden altså være feil. Dermed havnet man på dårskapens skråplan, i retning av en tåkeheim uten krav til sannhet og normativ riktighet.

3. På 1970-tallet ble kritisk sosialteori ofte forstått som **venstreorientert** samfunnskritikk. Det hadde sikkert å gjøre med at så mange var inspirert av den vestmarxistiske Frankfurterskolen (som Marcuse og Habermas).²⁴ Men den "kritiske" oppgaven er i seg selv hverken radikal eller konservativ i politisk forstand. Det dreier seg om normativ argumentasjon og en faglig oppgave, ikke om fordekt politisk virksomhet. Både radikale og konservative samfunnsvitere kan være kritiske teoretikere, ikke bare Habermas og Bourdieu, men også Milton Friedman og Friedrich von Hayek.²⁵

²⁴ Som magistergradsstudent redigerte og innledet jeg for eksempel en bok hvor noen sentrale arbeider og teoretikere (Horkheimer, Adorno, Marcuse og Habermas) fra "Frankfurterskolen" ble presentert: *Kritisk teori. En antologi over Frankfurter-skolen i filosofi og sosiologi* (Gyldendals Studiefakler 1970). Boken ble mye brukt, og over hele Norden.

²⁵ 1) Hva som helst kan man få til å fremstå som elendig – bare man skjerper kravene nok. Det var en del **elendighetssosiologi** på 1970-tallet. **Men i dag er dette stort sett forlatt av sosiologer; det har snarere blitt en øvelse som først og fremst praktiseres av tabloidjournalister.** 2) "Kritiske" (altså: vurderende) analytikere har dessuten like mye som oppgave å identifisere det som fungerer bra, det

4. Positivismestriden åpnet for en mer treffende forståelse av rasjonaliteten i normativ argumentasjon, både i samfunnsvitenskapene selv og i samfunnet. Mange positivister mente at normativ argumentasjon ikke kan gjøres rasjonell, det dreier seg om følelser og vaner, ikke grunner. Glimrende sosiologer, som Robert Merton og Vilhelm Aubert, bygde delvis på slike forutsetninger. De var imidlertid ikke konsekvente, de var også normative teoretikere, som regel implisitt. Når Aubert definerte sin forskningsstil som "problemorientert empirisme" så betydde det at han anbefalte å forske på viktige problemer i samfunnet, det vil si forhold som ikke er slik de burde være. Slike valg forutsetter normative synspunkter (vurderinger).

Sentrale deler av vitenskaps- og sosialteori fra de siste 30-40 årene er preget av en **normativ vending**. Kultur- og samfunnsvitere skal ikke bare dokumentere og forklare faktiske forhold, de skal også vurdere forholdene, institusjoner og tradisjoner. Samfunnsfagene er ikke bare deskriptive, men også normative disipliner. Arbeider av filosofen John Rawls og sosiologen og filosofen Jürgen Habermas bidro særlig sterkt til denne vendingen i sosialteori. De analyserte hva som bør prege rettferdige samfunnsforhold og hva som skal til for å virkeliggjøre meningsdannelse basert på kraften i de bedre argumenter.

Det er en rekke samfunnsvitere som har bidratt til denne vendingen, som statsviteren Robert Dahl og økonomen Amartya Sen. Samfunnsvitere har utarbeidet kritiske og konstruktive vurderinger på basis av en rekke forskjellige verdistandarder, eksemplifisert med standarder som effektivitet, likebehandling, menneskerettigheter og demokrati.

En generell samfunnsvitenskapelig oppgave fremover, og helt sikkert for mitt eget fag, er å stimulere til mer langt mer normativ-empirisk forskning, underlagt de vanlige strenge krav til dokumentasjon og argumentasjon.

4. Konstruktiv sosiologi

1. **Det er alminnelig enighet om at det viktigste enkeltelementet i et forskningsopplegg, er problemstillingen. Forskningsspørsmålene gir retning for hva som er gode data og passende analytiske opplegg.**²⁶ Frem til nå har jeg altså sagt at vi stiller to typer av legitime samfunnsvitenskapelige spørsmål: konstaterende og vurderende (eller kritiske). Vi kan ikke bare dokumentere og forklarer stabilitet og endring, likhet og forskjellighet. Vi kan også vurdere de sosiale forholdene og prosessene.

som bør forsvares og videreutvikles, som for eksempel rettssikkerhet, hederlige forvaltningsorganisasjoner, ytringsfrihet eller velferdsstatlige ordninger.

²⁶ En vesentlig svakhet med mange filosofers og samfunnsviteres forståelse av samfunnsfagene som vitenskaper, er en ubalansert opptatthet av "teori" og "metode" på bekostning av **spørsmål** (problemstillinger). Det er problemstillingen som gir et prosjekt retning og definerer hva som er passende data analytiske perspektiver. For en kortversjon se Kalleberg 2009. For en utdyping se Kalleberg 2005, kap. 5. (Kalleberg 2005, se kap. 1-7 og 11-12 i Engelstad, Grenness, Kalleberg og Malnes: *Introduksjon til samfunnsfag. Vitenskapstori, argumentasjon og faghistorie*. Gyldendal.)

I flere arbeider har jeg argumentert for at konstaterende og vurderende spørsmål kan kombineres.²⁷ Da får vi **konstruktive spørsmål**. Grunnformen er denne: Hva kan og bør aktørene gjøre for å forbedre sin situasjon? "Kan" viser til at det må dreie seg om alternativer som kan fungere i den sosiale virkelighet, "bør" om at de skal være bedre enn de vi har. På nju-norsk: ikke bare *feasibility*, men også *desirability*.

Konstruktive spørsmål kan være basis for fire typer av konstruktive forskningsopplegg, basert på empiri fra eksempler i samtiden, inngrep i eksisterende forhold, fortidige eksempler, og tenkte fremtider. La meg raskt illustrere dem.

1) **Eksisterende eksempler** kan danne grunnlag for å besvare konstruktive forskningsspørsmål. Vi kan for eksempel spørre om hvordan vi kan forbedre norsk skole. Da kan vi søke å lære av finsk skole og på det grunnlag sannsynliggjøre **anbefalinger** om hva man kan og bør gjøre i Norge. (I praktiske sammenhenger i arbeidslivet omtales fenomenet nå gjerne som *benchmarking*). Det finnes mange slike studier i sosiologi og annen samfunnsvitenskap, som regel anvendt forskning. Men dette kan altså også være grunnforskning. Det er naturligvis også mulig å lære av **dårlige eksempler**, som når økonomiske sosiologer har søkt å trekke lærdommer av skandalene i Enron.²⁸ Slike studier gir dermed grunnlag for konstruktive svar både i form av anbefalinger og advarsler.

2) Man kan skaffe seg datamateriale og relevante erfaringer ved å gripe inn i en situasjon. Noen ganger kalles slike **studier** for "aksjonsforskning", men jeg foretrekker å snakke mer abstrakt om **konstruktive studier av intervensjoner**.²⁹ Selv deltok jeg i slike studier på 1980-tallet med tanke på å svare på konstruktive spørsmål om hva bedrifter kunne og burde gjøre for å forbedre sitt arbeidsmiljø.³⁰ - For å karakterisere feltarbeideren i konstaterende forskningsopplegg bruker man ofte metaforen om å være en flue på veggen. I konstruktive opplegg kan man ofte heller snakke om **den sokratiske klegg**.³¹

For tiden søker jeg å bidra til å forbedre forskningsetisk praksis. Også på dette feltet stiller man deskriptive og normative spørsmål: eksempelvis konstaterende

²⁷ Mitt første bidrag hvor denne begrepsdannelsen ble utviklet, kom i en artikkel om kombiering av forskningstradisjoner i sosiologien. Publisert i Willy Martinussen m. fl. *Metode på tvers*. (Tapir, 1985). – I min egen intellektuelle utvikling ble dette en overgang fra vestmarxistisk "kritisk teori" (Frankfurterskolen) til kritisk-konstruktiv sosiologi. En sentral del av bakgrunnen for artikkelen i 1985 var et prosjekt om arbeidsmiljø og demokratisering jeg ledet (startet opp i 1978), med sterke innslag av konstruktiv sosiologi.

²⁸ Richard Swedberg gjorde dette da han for noen år siden holdt Auberts minneforelesning.

²⁹ "Aksjonsforskning" ble i stor grad blitt en "bevegelse", i noen varianter nærmest av religiøs karakter. De markerer gjerne distanse til "tradisjonell forskning", uten at det er lett å se hva forskjellene består i.

³⁰ Se R. Kalleberg (1983), "Arbeidsmiljøreform som deltakerdemokratisering," s. 150–181 i Trond Bergh (red.), *Deltakerdemokratiet. Teori og praksis*. Universitetsforlaget, Oslo. Se også min artikkel "Implementing Work-Environment Reform in Norway. The Interplay Between Leadership, Labour and Law", s. 404–431 i William M. Lafferty og Eliezer Rosenstein (red.), *International Handbook of Participation in Organizations*. Oxford University Press, Oxford.

³¹ Se Kalleberg (1994): *Sociology as a Constructive Science* (ISO notat nr. 12, UiO), særlig del 5 om "The interventional, constructive design: From fly on the wall to Socratic gadfly" (s. 34-41).

spørsmål om faktisk henvisningsskikk i et fagmiljø, vurderende om hvordan bestemte arbeider skal vurderes (skal noe kritiseres som plagiat eller er det slurv?) og konstruktive om hva man for eksempel kan og bør gjøre for å forbedre sin og fagområdets henvisningsskikk.

3) Man kan også lære av fortiden. Dette omfatter også læring av **alternative fortider**. Det som skjedde i fortiden måtte ikke skje, det kunne ha utviklet seg annerledes. Hver og en av oss kjenner det fra eget liv: Vi kunne og burde ha handlet annerledes noen ganger. Denne måten å arbeide på har fått en viss popularitet blant historikere, omtalt som kontrafaktisk historieskriving. En av mine favoritter her er Barbara Tuchmans bok om *Dårskapens marsj*, om hvordan styrende eliter kan utforme en politikk i strid med egne interesser. Og det trass i informerte advarsler fra egne rekker. Hun starter (mytologisk) med Trojakrigen og ender med den katastrofale amerikanske krigføringen i Vietnam.³²

4) Man kan også fokusere på **mulige fremtider**. En av mine favorittstudier er gjort av statsviteren Robert Dahl i en bok om økonomisk demokrati.³³ Han lanserer en del relevante prinsipper for demokratisering og stiller spørsmålet om hva vi kan og bør gjøre for å virkeliggjøre økonomisk demokrati. (Dahl utformet ikke sin studie på basis av et eksplisitt konstruktivt forskningsopplegg. Men i et seminar vi hadde sammen i Oslo midt på 1990-tallet, aksepterte han min tolking av studien, til og med "with enthusiasm").

Når man går inn i et slikt forskningsopplegg, er man fjernest fra å bli kontrollert av empirisk materiale. Her er man avhengig av å gjennomføre mentale eksperimenter. Men konstruktive studier ender opp på samme måte som konstaterende og kritiske, som ord på papir i artikler og bøker. Ydmyke resultater som andre kan ta hensyn til eller la vær å ta hensyn til.

5. Tilbakeblikk og blick fremover

Fremveksten av et nytt vitenskapsteoretisk paradigme ble preget av dyptgående uenigheter og sterke følelser. En nestor i norsk samfunnsvitenskap, Stein Rokkan, karakteriserte i 1970 positivismedebatten som "vel den heftigste vi har hatt i Vesten siden kampen mot fascismen og nasjonalsosialismen i tredveårene".³⁴ Gitt Rokkans stor historisk-komparative overblikk, er vurderingen sterk. Den var vel for sterk. Artikkelen er heller ikke lett å tolke, blant annet fordi han ikke går inn på bestemte argumenter fra bestemte "studentradikalere". Debatten i undervisningsmiljøene og i forskningsfeltet var utvilsomt heftige, i Norge og i andre land. Men i

³² Barbara Tuchman (1984): *The March of Folly. From Troy to Vietnam*. – Det bør kanskje understrekes at Tuchman ikke har gjennomført sin studie som en konstruktiv studie, det er jeg som rekonstruerer den slik.

³³ *A Preface to Economic Democracy* (1985). Oversatt til norsk som *Økonomisk demokrati – den neste utfordringen* (1992, Gyldendal). Med forord av Bernt Hagtvat og etterord av undertegnede.

³⁴ "Samfunnsforskning, teknokrati og ideologisk sekterisme", s. 1-12 i *Tidsskrift for samfunnsforskning*, nr. 1, 1970 (s. 4).

et mer langsiktig perspektiv er det mer vesentlig å legge vekt på at denne debatten og den tilhørende vitenskapsteoretiske forskningen og dens resultater, var viktig. Hvorfor det? Mitt svar i kortform, er dette: Det dreide seg om forståelsen av menneskelig frihet og ansvarlighet innenfor en av modernitetens kjerneinstitusjoner, vitenskap og høyere utdanning.

La meg illustrere med et tenkt eksempel om mulige virkninger av enerådende scientisme i dagens samfunn: Det er omtrent 20 millioner studenter i Europa i dag. Vel en tredjedel av dem, omkring 7 millioner, studerer samfunnsfag, handelshøgskolefag og juss. Det ville være en alvorlig sak om 6-7 millioner studenter lært at menneskelig selvbestemmelse er en illusjon. Det er dessuten ikke bare feilaktig, men dypt pessimistisk å lære bort at normative vurderinger generelt ikke kan begrunnes, hverken i vitenskap, samfunnsdebatt eller i vårt hverdagsliv.³⁵

³⁵Momenter. Eliminering av to hoveddimensjoner i menneskelivet: menneskelig frihet og etisk ansvarlighet for handling og passivitet. Eliminering av egenansvar. Underminering av etisk dimensjon som en rasjonell dimensjon. Et slikt underliggende budskap tatt på alvor, ville underminere diskusjoner om faktiske forhold, mulige veivalg og rasjonaliteten i normativ diskusjon.

Cathrine Holst: Er og bør. Kommentarer til Melhus og Kalleberg

Seniorforsker og forskningsleder ved ARENA – Senter for europaforskning, Universitetet i Oslo og redaktør av Nytt Norsk Tidsskrift

En utbredt oppfatning både i og utenfor forskersamfunnet er at forskning beskjeftiger seg med er-spørsmål – hvordan ser verden ut, hva er forklaringene på det eller det, hvordan virker det eller det politiske tiltaket. Forskere, også samfunnsforskere, konfronteres likevel stadig med bør-spørsmål, om de er seg det bevisst eller ei, og gjør stadig normative vurderinger, implisitt eller mer uttrykkelig – om hvorvidt verden er slik den bør være og om hva som bør og ikke bør gjøres. De gjør det når de skriver forskningssøknader, og slutter seg til eller presiserer oppdragsgivers mål og definisjoner av «bærekraftig utvikling», «internasjonalisering» eller «likestilling». De gjør det når de foreleser, og forteller studentene, eksplisitt eller mellom linjene, at velferdsstat, meritokrati, menneskerettigheter, kulturelt mangfold, sosialdemokrati – eller hva det nå måtte være - er «bra». De gjør det når de sitter i forskningsrådskomiteer og snekrer anvendte programmer for å styrke Norges «konkurranseskraft» og «handlingsrom». De gjør de veldig ofte når de er i media og mener om fedrekvote, PISA, EU, sosial ulikhet, NAV, Norwegian, regjeringsskiftet, Kulturrådet, bistand, sykehusreform eller noe annet, og de gjør det stadig også i vitenskapelige publikasjoner, artikler og bøker, om enn i mer eller mindre gjennomslittige vendinger.

Spørsmålet om hvordan samfunnsvitenskapene bør forholde seg til bør-spørsmål, er en omfattende (meta)debat som selvsagt ikke kan tas i sin helhet i en kommentar som dette. Jeg har tre ting på hjertet. Jeg vil først – etter en del om og men – slå et slag for normativ analyse som en spesialisert aktivitet. Mitt andre punkt er primært negativt: Diskusjonene om samfunnsvitenskap og normative spørsmål bør tas relativt uavhengig av positivismestriden som rammefortelling. Som Ragnvald Kalleberg skriver i innlegget sitt, er skillet mellom «positivister» og «positivismekritikere» av stor betydning. Det finnes imidlertid andre vesentlige skillelinjer i samfunnsvitenskapene også. Jeg vil tematisere noen av dem, og særlig se på noen viktige debatter rundt bør-spørsmål og hvordan takle dem, der positivismestriden, etter hva jeg kan se, er enten irrelevant eller av sekundær eller perifer relevans. I tredje og siste del av kommentaren ser jeg nærmere på et bestemt bør-spørsmål, nærmere bestemt vil jeg ta opp hva det kan bety at samfunnsvitenskapene må ha «kulturelt mangfold som faglig premiss», for å låne et uttrykk fra Marit Melhuus.

Målet med kommentaren er å ta opp noen sentrale spørsmål og distinksjoner ganske allment og introduserende. Jeg har derfor redusert omfanget av litteraturreferanser til et minimum.³⁶

Normativ analyse: spesialisering eller integrering?

Bør-diskusjoner i samfunnsvitenskapen kan være ganske konkrete, eller mer abstrakte. Eksempler på det første er debatter «for» eller «imot» bestemte politiske tiltak og ordninger: øremerket foreldrepermisjon, heldagsskole, arveavgift, anbud i barnehagesektoren, nytt likestillingsdirektorat – og mye annet. Samfunnsforskere involverer seg stadig, med ulik intensitet og på ulike måter, i slike diskusjoner. De abstrakte bør-diskusjonene dreier seg typisk om definisjonen av normative begreper – «likhet», »frihet», «rettferdighet» også videre – og gyldigheten og rekkevidden av normative prinsipper, for eksempel retten til ytringsfrihet, demokratisk deltagelse eller privateiendom, prinsippet om lik lønn for arbeid av lik verdi, eller om nasjonal suverenitet. Denne type begrepsmessige og prinsipielle utvekslinger befinner seg i grenseland mellom samfunnsvitenskap og filosofi, og av og til godt innenfor filosofien.

Når det gjelder forholdet mellom normativ analyse – bør-diskusjoner – og empirisk analyse, kan man tenke seg to ytterpunkter: integrering eller segregering. Innenfor en integrert modell tar de samme miljøene og personene seg av både det normative og det empiriske: De som forsker på inntektsforskjeller diskuterer også kriterier for legitim og illegitim inntektsulikhet og anbefaler omfordelingspolitikk. De som forsker på religiøse samfunn, er de samme som diskuterer hva religionsfrihet bør bety, hvor grensene for religionsfrihet bør gå, og hva som er en god religionspolitikk. Og makroteoretikerne, de som tilstreber å identifisere overordnede empiriske utviklingstrekk i samfunnet, er samtidig «samtdiagnostikere», de som tar det på seg å fortelle oss hva som er rett og galt med måten vi organiserer samfunnet på, hva som er bekymringsfylt, hva som er oppløftende og fremtidsrettet, hva som er rettferdig og urettferdig, hva som vil gi oss bedre liv. Kort sagt: Den integrerte modellen studerer og tenker rundt er og bør samtidig og i sammenheng.

Innenfor en segregert modell er normativ analyse skilt ut som en spesialisert aktivitet. På den ene siden er det dem som studerer hvordan samfunnet ser ut, som beskriver, forklarer, og kanskje også sier noe om utviklingstrekk fremover; på den andre er det dem som drøfter normer og prinsipper for regulering av samfunnet og implementeringen og institusjonaliseringen av disse normene og prinsippene i praksis. De som forsker på skolen, er ikke nødvendigvis de samme

³⁶ Takk til Lene Bomann-Larsen, Jakob Elster, Beate Elvebakk, Daniel Gaus og Anders Molander for diskusjoner om positivismestriden, og takk til Ragnvald Kalleberg for grundige og nyttige kommentarer til et tidligere utkast.

som diskuterer prinsipielt rundt skolens rolle i samfunnet, standarder og kriterier for en god skole og utdanningspolitiske tiltak fremover; de som forsker på utviklingstrekk i arbeidslivet, er ikke de samme som drøfter hvordan arbeidslivet bør organiseres, også videre.

Ulike samfunnsfag posisjonerer seg ulikt i forhold til disse to ytterpunktene.³⁷ Holder vi oss til sosiologi, statsvitenskap og sosialøkonomi, som er de samfunnsfagene jeg har best kjennskap til, står integrasjonsmodellen sterkt innenfor sosiologien, mens segregeringsmodellen står relativt sterkere innenfor statsvitenskap og sosialøkonomi.

Innenfor sistnevnte fag eksisterer det et etablert skille mellom «deskriptiv» eller «positiv» teori og forskning, og «normativ» teori, og det finnes mer eller mindre vitale under-disipliner som fokuserer på normativ analyse, som normativ politisk teori i statsvitenskapen, og velferdsøkonomi innenfor sosialøkonomien. I slike under-disipliner foregår relativt abstrakt diskusjon av prinsipper for inntektsfordeling, av hvordan en legitim statsmakt bør organiseres, av krav til et demokratisk styresett også videre, men også mer konkret diskusjon av hva slike prinsipielle avveininger måtte innebære for politikk og samfunnsorganisering. Grensene til deler av fagfilosofien – moralfilosofi, politisk filosofi og såkalt anvendt etikk – kan være flytende. Skikkelser som Amartya Sen, Thomas Pogge, Robert Goodin, John Roemer, Anne Phillips og Jane Mansbridge, for å nevne noen, er samfunnsforskere, men også navn innenfor etikk og politisk filosofi.

Både innenfor statsvitenskap og sosialøkonomi er det selvsagt, i tillegg, tradisjon for at spesialister innenfor empiriske felt også engasjerer seg i politikkambefaling, for eksempel at eksperter på hvordan trykkesystemet fungerer eller på effekter av miljøtiltak også deltar i diskusjoner om reform av trykdeordninger og utforming av miljøpolitikk. Samme tradisjon – det Richard Posner (2001: 36) kaller «own-field policy proposing» – finnes også innenfor sosiologi. Det som *ikke* samtidig finnes i sosiologi, er en etablert, filosofisk informert tradisjon for utskilt normativ teoretisering og analyse. Det finnes tendenser, for eksempel innenfor såkalt analytisk sosiologi og i en del Habermas-inspirert sosiologi, men sammenlignet med statsvitenskap og sosialøkonomi, står den spesialiserte tilnærmingen svakt.³⁸

³⁷ Det interessante og omfattende spørsmål om hvordan slike ulike tradisjoner er oppstått, må jeg la ligge her.

³⁸ Når det gjelder Habermas-inspirert sosiologi er en integrert tilnærming fortsatt det vanligste, for eksempel i makroorienterte, modernitetsteoretiske analyser der Habermas primært leses som samtididiagnostiker. Er fokuset mer rendyrket på normative spørsmål, blir Habermas' diskursteori om moral, rett og politikk sentral, og forholdet mellom denne teorien og konkurrerende normative posisjoner, som liberal rettferdighetsteori (for eksempel John Rawls) og utilitarisme.

Er det et problem for sosiologien at det er slik? Ja og nei – og mer ja enn nei, etter min oppfatning. Det vil si: Spesialiseringsstrategien er på ingen måte omkostningsfri. La oss si at vi diskuterer hva som er et legitimt styre normativt sett, for å ta en problemstilling fra statsvitenskapen, det vil si hvilke styresett som kan forsvares ut fra «gode grunner». Det er opplagt at de som jobber med en slik problemstilling også bør være tett på relevant empirisk forskning, fordi det som «bør» være, bør være innenfor rammen av det som er mulig i praksis. Dette følger av at «bør» forutsetter «kan»: Det gir dårlig mening å si at en stat bør organiseres slik eller slik, hvis dette er urealistisk å få til gitt den kunnskapen vi har om hvordan mennesker, samfunn og denne og andre stater fungerer. Mange diskusjoner om politisk styre – om hvor «multikulturell» staten skal være, om innretning av velferdsstat og omfang av privatisering, om overnasjonalitet også videre – er typisk både normative og empiriske: Man diskuterer hvordan det «bør» være, men også hva som er faktisk mulig, gitt at en «god» stat, uansett ambisjoner, bør være relativt stabil og ha en viss oppslutning blant borgerne. «Det er fint med en generøs velferdsstat, men det koster for mye». «Velferdsstaten øker tilliten til samfunnsinstitusjonene blant borgerne». «For stor innvandring undergraver velferdsstaten». «Velferdsstaten er avhengig av arbeidsinnvandring». «Mer overnasjonalitet vil stabilisere EU», eller alternativt, «forsterke krisen i Europa». Dette er påstander det kan forskes på empirisk, og det er klart at de som diskuterer normativt hvordan velferdsstaten og EU best kan organiseres, bør kjenne til og forholde seg til resultatene av denne forskningen.

Empirisk kunnskap kan være avgjørende for normativ analyse også på andre måter, for eksempel når man skal velge mellom normative prinsipper eller ulike fortolkninger av normative prinsipper. Ta følgende spørsmål: Bør målet for økonomisk omfordeling være at alle har tilstrekkelig med materielle goder, eller bør det også gå en grense for omfanget av relativ ulikhet? Svaret på dette vil rimeligvis avhenge litt av hva som blir konsekvensene av det ene eller det andre. Et viktig spørsmål er for eksempel om stor relativ ulikhet gjør det mulig for de som har mye å utøve politisk dominans, det vil si om en for skjev materiell fordeling er utilbørlig i strid med den demokratiske normen om «en person – en stemme». Svaret på dette avhenger selvsagt igjen av hva man mener er «utilbørlig», men også av forholdet mellom inntektsnivå og politisk innflytelse de facto arter seg i ulike samfunn. Det siste forskes det på, og de som diskuterer legitim og illegitim ulikhet fra et normativt perspektiv, bør jo sette seg inn i denne forskningen før de tar stilling eller anbefaler omfordelingsprinsipper og fordelingspolitikk.

Forhold som dette kan anføres mot for sterk spesialisering og avsondring og tale til fordel for den mer integrerte tilnærmingen i sosiologifaget. Det hevdes også stadig at spesialiseringen er gått for langt i for eksempel statsvitenskap, at sentrale bidragsytere innenfor normativ politisk teori bedriver «ønsketekning»,

og mangler innsikt i institusjonelle og andre betingelser for implementering og praktiske konsekvenser av det de anbefaler (Rothstein 1994, Elster 2013). Manglende realitetsforankring, og vendingen innenfor politisk teori mot hypotetiske eksempler, kan også gå på bekostning av best mulig testing av prinsipper (Holst, kommer). Dette er i så fall alvorlig, men like fullt å betrakte som et overslag og en uheldig bi-effekt av en spesialisering som i utgangspunktet har vært viktig og nødvendig – her som ellers innenfor akademisk virksomhet.

At en viss grad av spesialisering og fordypning er nødvendig for forskningsmessig utvikling og kvalitet, burde være ukontroversielt. Når det gjelder studier av er-spørsmål, tar de fleste det som en selvfølge. En forsker som mener sterkt om «glasstaket» i næringslivet, om hvordan arbeidslinjen virker, om Fremskrittspartiets velgergrunnlag, eller om effekter på produktivitet av oljeavhengigheten i norsk økonomi, uten å ha satt seg inn i de betydelige mengdene av forskningslitteratur og ervervet seg et minstemål av «spesialistkunnskap» om disse temaene, vil som regel ikke bli tatt seriøst. Det samme gjelder mer teoretisk orientert diskusjon av sentrale samfunnsvitenskapelige begreper og sammenhenger, knyttet for eksempel til «kultur», «struktur», «makt», «handling» og «diskurs», «kausaltet» og «fortolkning», klasse, etnisitet- og kjønnsteori, modernitetsteori og sosialiseringsteori, institusjons- og organisasjonsteori. Man kan ikke som forsker bare begynne å snakke og skrive om «institusjoner» eller «kausaltet», som om det ikke alt fantes etablerte tilnærminger og tradisjoner til dette som andre forskere har investert betydelig med tid og tankekraft på å utvikle. Kanskje vil man påstå noe forskjellig fra det etablerte; kanskje mener man å kunne bidra med noe bedre og nytt. Dette forutsetter i så fall kjennskap til eksisterende «forskningsfronter» og når det kommer til stykke et visst mon av spesialisering. Som enkeltforskere har de færreste kapasitet til å følge med overalt.

Når det gjelder begrepene og teorifeltene som jeg nettopp nevnte, tipper jeg få sosiologer vil være uenige. Jeg vil tro at en del sosiologer irriterer seg ganske mye over hvordan en del statsvitere og økonomer for eksempel skriver om handlingsbegrepet, eller om kultur, eller om klasse og kjønn, tilsynelatende totalt uvitende om vesentlige teoretiske diskusjoner. Den eller den statsviteren eller økonomen mangler ekspertisen som trengs, vil de kunne si; vedkommende har ikke egentlig satt seg inn i saken. Da kan de muligens også forstå at andre kan reagere når en del sosiologer involverer seg i diskusjoner av bør-spørsmål, fra de store prinsipielle spørsmålene om «rettferdighet» og urettferdighet, «likhet» og ulikhet, «demokrati» og «det gode samfunn», til de mindre og mer konkrete, men ikke mindre viktige bør-spørsmålene knyttet til utvikling av lov og politikk på ulike samfunns- og livsområder, tilsynelatende totalt uvitende om den store mengden av bidrag, spesialiseringsgraden, spisskompetansen, og hvordan faktisk talt hele fagfelt er utviklet med nettopp dette, og ulike sider ved dette, som

spesiale. Jeg tenker generelt på «etikk», kort sagt, og i samfunnsvitenskapene spesielt på vitale ekspanderende sub-disipliner for normativ analyse og teoretisering, innenfor statsvitenskap og økonomi, men også innenfor jussen for eksempel, og i skjæringspunktet mellom filosofi og psykologi.

Erfaringsmessig vil sosiologer svare på en av tre måter på en slik situasjonsbeskrivelse. Noen vil som alltid søke tilflukt i en naiv empiristisk posisjon og hevde at sosiologien kan holde seg til er-spørsmålene, og ikke trenger å forholde seg til normative spørsmål. Et slikt forsvar kunne kanskje fungert i en verden der alle er enige om dette, men vil i det lange løp ikke fungere i denne verden, der mange er uenige, og samfunnsforskere, sosiologer inkludert, de facto, til dels på ganske åpenbare måter, stadig konfronteres med og tar stilling i normative diskusjoner.

Andre er gjerne med på at mye sosiologi også er normativ – i underteksten eller uttrykkelig – men ser ikke noe galt i at sosiologen er «engasjert» eller «tar stilling». Isolert sett er det da heller ikke noe galt i dette. Spørsmålet er hvordan man best «tar stilling» i spørsmål om samfunn og politikk i sitt faglige virke de gangene man gjør det. Emnene jeg nevnte over – etikk, normativ politisk teori, velferdsøkonomi, og tilsvarende innenfor en del andre disipliner, som juss – er nettopp utskilt med dette i tankene. Her tilnærmer man seg bør-spørsmål gjennom systematisk argumentasjon og på en prinsipielt fundert måte. Alternativet, som det dessverre er en del eksempler på i sosiologien, er «synsing» om rett og galt på diffust grunnlag.

En tredje respons, den mest adekvate, etter mitt syn, vil være å institusjonalisere mer spesialiserte diskusjoner av normative spørsmål også i sosiologien. Disse vil kunne trekke veksler på etablerte tradisjoner for normativ teori og analyse i tilgrensende fag, men også på ansatser i sosiologien selv, fra klassikerne og fremover. Bare gjennom en slik institusjonalisert spesialisering vil sosiologien etter hvert kunne komme på høyden med en del av de andre samfunnsvitenskapene der en slik institusjonalisert spesialisering alt har funnet sted en god stund.

I skyggen av positivismestriden

Min andre merknad dreier seg om forholdet mellom positivismestriden og diskusjonene rundt hvordan takle bør-spørsmål i samfunnsvitenskapene. Beretningen om «positivismen» og «positivismekritikken» er en av de viktigste og mektigste fortellingene om hva de faglige stridighetene samfunnsforskere imellom dypest sett handler om. Jeg starter med noen generelle betraktninger rundt hva positivismestriden er og ulike definisjonsforsøk.

Det slående med en del vanlige definisjoner av hva striden om positivismen handler om, er at de opplagt har mye for seg – samtidig som det ikke er spesielt vanskelig å finne en hel del ganske viktig som ikke passer inn.

Positivismestriden blir for eksempel ofte beskrevet som en strid mellom dem som mener at samfunnsvitenskapene bør ligne på naturvitenskapene og dem som mener at samfunnsvitenskap skal og må være noe kvalitativt annet. Hvor presist er egentlig dette? Et av problemene med en slik definisjon er selvsagt at også naturvitenskapsfolk er uenige seg imellom om hva god vitenskap er. Deler av biologien kan ha mer til felles med strømninger innenfor antropologi og psykologi enn med fysikk og matematikk (Hylland Eriksen og Hessen 2013). Idealer for naturvitenskapelig virksomhet som vitenskapsfilosofier tradisjonelt har formulert dem, kan være veldig forskjellig fra naturvitenskapelig praksis (Hacking 1983).

Et annet spørsmål er hvordan og hvor mye man mener samfunnsvitenskap avviker og må avvike fra naturvitenskap. Få samfunnsvitere vil for eksempel være uenig i at mennesker (i motsetning til for eksempel trær) fortolker verden, og at de som studerer mennesker på en eller annen måte må ta aktørens subjektive hensikter og fortolkninger av verden i betraktning. Den virkelige uenigheten – og det som vel er positivismestridens kjerne – omhandler de filosofiske og metodologiske konsekvensene av at mennesker er fortolkende og «selvfortolkende» vesener (Taylor 1985). Her har positivismekritikerne klassisk hevdet at man ikke kan forklare menneskers handling uten å gå veien om deres subjektive hensikter, ettersom etableringen av handling som noe som skal forklares – selve det å identifisere hva forklaringsobjektet er – forutsetter at man først har forstått handlingens mening fra aktørens synspunkt, ellers «vet» man ikke hva man skal forklare.³⁹

Om vi beveger oss bort fra mer de mer filosofiske utvekslingene om dette, kan det imidlertid være vanskelig mer konkret å skille en positivistisk samfunnsforsker fra en ikke-positivistisk – og mange forsøk kommer et stykke på vei, men også til kort. Ikke sjelden beskrives positivismestriden som en strid mellom forskere som jobber kvalitativt og dem som jobber kvantitativt. Dette er ikke tatt ut av løse luften: Mange positivismekritikere har vært opptatt av betydningen av kvalitative metoder, og kvalitative metoder blir ofte forsvart med henvisning til positivismekritikken (se for eksempel Haavind 2000). Fullt ut dekkende er dette imidlertid på ingen måte. Det finnes skarpe positivismekritikere som vektlegger kvantitative tilnærminger, for eksempel introduserer Pierre Bourdieu korrespondanseanalysen (for en innføring, se Hjellbrekke 1999), som et alternativ til konvensjonell, «positivistisk» statistisk analyse. Det finnes på den annen side forsvarere av kvalitative metoder som programmatisk og systematisk velger å se bort fra aktørens subjektive hensikter, for eksempel varianter av poststrukturalistisk diskursanalyse, der målet er utforskning av subjektive handlinger og talehandlinger som uttrykk for og konstituert av «diskurser», relativt uavhengig av individuelle hensikter.

³⁹ For en klassisk utlegning på norsk, se Øfsti (1980).

Tilsvarende gjelder det å se positivismestriden i lys av skillet mellom fortolkning og årsaksforklaring – et annet vanlig grep. Dette har også noe for seg, i den forstand at positivismekritikken synliggjør fortolkning som en separat og betydningsfull kognitiv operasjon. På den annen side er det selvsagt ikke «positivistisk» i seg selv å lete etter årsaksforklaringer. Max Weber, ofte fremholdt som grunnleggeren av fortolkende sosiologi, så fortolkning av handling som ledd i en samfunnsvitenskap som siktet mot å forklare ikke-intenderte konsekvenser av menneskers handlinger.

Andre definisjoner av positivismestriden har ikke engang *litt* for seg. Som Kalleberg riktig understreker, er positivismestriden ikke en politisk strid mellom venstre- og høyreorienterte samfunnsforskere. På 60- og 70-tallet ble positivismekritikk riktignok fremmet av en del profilerte venstreradikalere, men mye positivismekritikk, for eksempel som vi kjenner den fra tysk hermeneutikk, har ikke hatt en utpreget progressiv innramning. Motsatt har mange selverklærte positivister historisk sett vært radikalere.⁴⁰

Det er dessuten slik at positivismestriden, hvis den får for stor plass, kan skygge for andre viktige diskusjoner og konfliktlinjer i samfunnsvitenskapene. Ta utvekslingene om hva en forklaring er, for eksempel debatten om funksjonelle forklaringer eller diskusjonen om krav til mekanismeforklaringer. Bidragene her kan vanskelig organiseres rundt positivismestriden. Heller ikke er det slik at positivistene forsvarer idealer om vitenskapelig objektivitet, mens positivismekritikerne ikke gjør det, selv om det av og til fremstilles slik. Diskusjonene om dette er mangefasetterte og dreier seg ofte om hva man legger i objektivitetskravet (dette er sentralt for eksempel hos Widerberg 1994). De mange rundene av debatt om teorien om rasjonelle valg og om forholdet mellom aktør og struktur, og 90-tallets diskusjoner om samfunnsforskning og «postmodernisme», er andre eksempler på strider som ikke på noen enkel måte kan innordnes parametrene i positivismestriden.

Med dette som bakteppe er spørsmålet: Kan debattene om samfunnsforskningens forhold til bør-spørsmål tenkes som en variant av positivismestrid? Hvor mye mening gir det, og er det interessant, å plassere sentrale bidragsyttere i slike debatter ut fra deres forhold til «positivisme» og «positivismekritikk»? Dette er et omfattende spørsmål, og jeg kan bare begynne å besvare det her. Mitt hovedsynspunkt er at positivismestriden har begrenset relevans som innramning av dette komplekset, og at andre strider og omdreiningspunkt er viktigere og mer interessante.

Inngangen min til dette er spørsmålet om hva John Rawls mener, og hvordan det eventuelt skulle gi mening å plassere ham relativt til positivismestriden. Rawls er en av de viktigste, kanskje den viktigste, politiske filosofen i etterkrigstiden, og

⁴⁰ Mange i Wienerkretsen, den berømte kretsen av «logiske positivister i mellomkrigstiden», var venstreradikalere.

en sentral, kanskje den mest sentrale, referansen for dem som bedriver normativ analyse i samfunnsvitenskapen. Er Rawls «postivist» eller «postivismekritiker», eller er debattene han deltar i andre enn dem positivismestriden dreier seg om?⁴¹

Først må imidlertid et ytterligere sett av forestillinger om hva positivismestriden (også) dreier seg om introduseres, nemlig påstander om at positivistene, i motsetning til positivismekritikere, forsvarer 1) at samfunnsvitenskapen skal være «verdifri», 2) at er- og bør-spørsmål, fakta og verdier, ikke eller i hvert fall vanskelig kan skilles fra hverandre, og 3) at bør-spørsmål ikke kan diskuteres ut fra gode grunner, noe som gjør normativ diskusjon og analyse meningsløst. Disse påstandene på hva positivisme/positivismekritikk dreier seg om, har blant annet det de felles at de passer godt på filosofen Jürgen Habermas, en av de mest profilerte positivismekritikerne i nyere tid, og i hans filosofiske rammeverk er det viktige forbindelser mellom det Skjervheim (1974, 1992) kaller «subjektivitetsprinsippet» på den ene siden og konfliktlinjene som berøres av 1), 2) og 3): Habermas (1996) argumenterer, blant annet i forlengelsen av sin kritikk av positivismen, mot verdifrihetstesens og non-kognitivismen i moralspørsmål. I tillegg understreker han vanskene med å skille fakta fra verdier, og farene for «teknokrati», det vil si politiske prosesser der det som i realiteten er verdispørsmål behandles som om de var rent tekniske spørsmål (referanser)

Men man kan ikke ut fra dette slutte at alle som måtte mene noe av det samme som Habermas om 1), 2) og 3) også er positivismekritikere, mens de som mener noe annet er positivistene. Når det gjelder 1), er igjen Max Weber en kompliserende skikkelse, ettersom også hans idé om «verdifri» samfunnsforskning rammes av Habermas' kritikk av verdifrihetstesens.⁴² 2) kan nok knyttes til diskusjonen om subjektivitetsprinsippets status, men debatten om forholdet mellom fakta og verdier foregår også relativt uavhengig av denne. Når det gjelder 3), er Habermas' kognitivismen i verdispørsmål kontroversiell, uten at kritikere av denne derfor er «positivistene»; mange av dem befinner seg nok heller på motsatt ytterpunkt.⁴³ Det er også en viss spenning mellom 2) og 3): I hvert fall hvis det er umulig (og ikke bare vanskelig) å skille mellom er- og bør-spørsmål (2), må det vel også være umulig å skille ut bør-spørsmål og gjøre dem til gjenstand for rasjonell diskurs (3)?

Når det gjelder Rawls, må det helt sentrale poenget være at han ikke eller i meget begrenset grad er opptatt av, eller mener noe klart om, konfliktspørsmål jeg har vært innom i det foregående (med 3) i forrige avsnitt som et viktig unntak). Dette er intimt knyttet til at hovedspørsmålet i positivismestriden er hvordan erverve seg erkjennelse om verden, mens hovedspørsmålet for Rawls er ut fra hvilke

⁴¹ Tilnærmingen til Rawls her blir allmenn og lite tekstnær. Frenstillingen støtter seg til relativt kjente innsikter fra Rawls (1971/1999) og Rawls (1996).

⁴² For en klassisk utlegning, se Max Webers (1979) essay om «samfunnsvitenskapenes objektivitet».

⁴³ Kritikken av Habermas' kognitivismen er standard blant sentrale feministiske kritikere fra Iris Marion Young til Chantal Mouffe, ute at det blir rimelig å kalle disse «positivistene» av den grunn.

normer og prinsipper politisk atferd og politiske institusjoner bør reguleres. Hans primære tema er dermed ikke statusen til subjektivitetsprinsippet og mer eller mindre avledede diskusjoner som forholdet mellom fortolkning og forklaring, naturvitenskap og samfunnsvitenskap, kvalitativ og kvantitativ metode. Han kan neppe heller forstås som noen sentral aktør i debatten om samfunnsvitenskapens «verdifrihet», ettersom dette er en debatt om hvordan verdier influerer og bør influere empirisk samfunnsforskning. Rawls' oppfatning av hvilke normer og verdier som bør prege politikken, er forenelig med ulike syn på hvordan en slik oppfatning eventuelt preger eller ikke preger empiriske studier av politikk. Det samme gjelder i det store og hele diskusjonen om forholdet mellom fakta og verdier – dette er simpelthen ingen hovedsak for ham – om vi ser bort fra at han selvsagt ikke kan mene at er- og bør-spørsmål er sammenvevd på en måte som gjør utskilt normativ diskusjon umulig, for nettopp dette er jo, om noe, det han bedriver.

Forbindelsen mellom en kognitivistisk tilnærming til bør-spørsmål – oppfatningen om at slike spørsmål kan drøftes med henvisning til grunner og ha mer eller mindre rimelige svar – og posisjonering i positivismestriden, er imidlertid, som nevnt, knapt opplagt. I tillegg kommer alt det som kjennetegner Rawls, argumentasjonen og konklusjonene som faktisk og utvilsomt er sentrale i hans filosofi, som ikke fanges inn på noen opplagt måte av det som er sagt så langt. Et eksempel er diskusjonen med utilitaristene. Den primære skyteskiven i *A Theory of Justice* (1971) er i grunnen ikke dem som mener at normativ diskusjon er umulig eller uviktig, men heller utilitarismen og dens tilnærming til hvordan goder bør fordeles – det vil si en bestemt normativ posisjon – som Rawls kontrasterer med og utfordrer ut fra sin rettferdighetsteori. Rawls forsvarer videre muligheten av relativt «frittstående» rettferdighetsprinsipper, prioriteringen av det rette over det gode, i debatt med på den ene siden dem som mener at våre ideer om rettferdighet ikke kan sees uavhengig av «partiske» begreper om det gode liv, og på den andre, dem som slutter seg til ideer om upartiskhet som kan minne om Rawls', men som gjør det ut fra andre filosofiske begrunnelser. Rawls er videre i debatt om frihetsbegrepet, om det er riktig å prioritere frihet over likhet, som han gjør, om hva mulighetslikhet betyr, om prinsippet han introduserer for regulering av relativ ulikhet («forskjellsprinsippet»), om sin forståelse av liberalisme, om religionens og familiens rolle – bare for å nevne noe. Med dette har vi beveget oss langt bort fra positivismestriden.

I hvert fall tilsynelatende. Jeg skal nemlig ikke utelukke at det kan finnes mer eller mindre subtile filosofiske forbindelser mellom en eller flere av disse debattene og positivismestriden, for jeg får ikke vist her at det ikke gjør det. Faktum er likevel at disse spørsmålene (om utilitarisme, upartiskhet osv.) har blitt diskutert og fortsatt diskuteres av filosofer og andre i et utall utvekslinger, uten at positivismestriden trekkes inn eller anses å ha betydning.

En annen innvending kan være at selv om Rawls ikke sier noe utførlig om de erkjennelsesteoretiske og metodologiske spørsmålene positivismestriden mer klassisk assosieres med, så flagger han synspunkter i enkeltpassasjer eller gjennom eksemplene han bruker. I et interessant avsnitt i *A Theory of Justice* (1971/1999: 119) skriver Rawls at partene som kommer sammen i den hypotetiske utgangsposisjonen («the original position») for å drøfte seg frem til rimelige rettferdighetsprinsipper («justice as fairness»), ikke skal vite noe om sin egen posisjon i samfunnet der prinsippene skal gjelde (de skal føre forhandlinger bak «a veil of ignorance» – et slør av uvitenhet), men ha kjennskap til «the general facts about human society. They understand political affairs and the principles of economic theory; they know the basis of social organization and the laws of human psychology». Her kan man tenke seg en diskusjon av hvordan Rawls ser for seg at disse «faktaene» etableres, og om han gjennom dette viser seg som en «positivist» eller en «postivismekritiker». Denne diskusjonen er selvsagt ikke uinteressant. Kanskje partene hadde sluttet opp om andre rettferdighetsprinsipper hvis de hadde tilnærmet seg fakta om mennesker og samfunn på en mer – eller mindre – «positivistisk» måte? Det gjenstår likevel at dette er en avledet problemstilling, som først oppstår i det man går inn i grunnleggende problemstillinger knyttet til rettferdighet og normativ legitimitet som i seg selv ikke synes å ha så mye med positivismestriden å gjøre.

Samfunnsvitenskap og universelle standarder

Dette har så langt mest vært en diskusjon om normative spørsmål i samfunnsvitenskapene generelt. Min siste merknad omhandler det mer spesifikke forholdet mellom samfunnsforskning og normen om kulturelt mangfold. Det sies ofte at vitenskapen må ta kulturelt mangfold «innover seg» – på en eller annen måte, men det er ikke alltid like klart hva dette betyr.

(A) En mulighet er at man med å si slike ting mener å påpeke – rett og slett – at verden er kulturelt mangfoldig og mer og mer radikalt mangfoldig enn mange er klar over. Det må i så fall være viktig for samfunnsforskere å utforske, forklare og skildre konsekvensene av. Dette går det vel nesten ikke an å være uenig i.

(B) Men mange mener vel tross alt noe mer. En mer radikal påstand er å hevde at den kulturelle pluralismen i verden er så omfattende og stikker så dypt at vi rent faktisk ikke eller i hvert fall vanskelig vil kunne bli enige på tvers av kulturelle kontekster, for eksempel om hva som er gyldig vitenskapelig kunnskap eller om hvilke moralske hensyn som er grunnleggende (Det vil si: Det kan i og for seg finnes gyldige og ugyldige svar på hva som er «sant» og «rett», men verden er så mangfoldig, at vi ikke kan forvente stor enighet om det ene eller det andre svaret.) Dette er en nærliggende posisjon gitt både historisk og pågående faktisk uenighet om hva som er «god» vitenskap og «god» moral. På den annen side vil

man, om man trekker dette for langt, få problemer med å forklare grunnleggende moralske intuisjoner de fleste mennesker synes å ha felles, og fellestrekk i ideer om kunnskap og kunnskapstilegnelse på tvers av kultur, og også det som måtte være av enighet om problemer og utfordringer. Melhuus skriver interessant om de «felles saker» som mange i dag slutter opp om, globalt, og ikke bare i Vesten, for eksempel knyttet til miljøutfordringene. Et annet eksempel kan være menneskerettighetene – FNs menneskerettighetskonvensjoner er ratifisert av de fleste stater.

(C) En enda mer ytterliggående posisjon vil være å benekte at det i det hele tatt kan formuleres standarder for god vitenskap og moralnormer alle bør akseptere, uavhengig av kulturell bakgrunn. Ikke bare ser vi en faktisk uenighet i slike spørsmål; det finnes heller ikke normer og prinsipper vi alle bør akseptere.

Denne posisjonen, som man oftere ser antydnet enn i uttrykkelige versjoner – forestillinger om at det verken finnes universelle standarder for gyldig kunnskap eller moralske forpliktelser som gjelder på tvers av kulturell kontekst – kan gis ulike filosofiske begrunnelser. Innenfor samfunnsvitenskapene ser man ofte forsvar av denne posisjonen koblet til posisjonen jeg nevnte over, om at det er mye uenighet og kulturell pluralisme i verden faktisk sett. Man slutter – på en eller annen måte, resonnementene er ikke nødvendigvis så gjennomsiktede – fra deskriptiv kontekstualisme, fra det faktum at hva folk faktisk mener er relativt til kontekst, til ulike varianter av normativ relativisme – ideer om at hva som er gyldig er avhengig av kontekst. Hovedutfordringen om man på en eller annen måte ønsker å slutte slik, er selvfølgelig hvordan man kommer fra er til bør. At noen av en eller annen «kulturelt» betinget grunn ikke respekterer menneskerettighetene, betyr jo ikke uten videre at det er noe «galt» med menneskerettighetene. Det kan jo like godt innebære at vedkommende bør endre atferd.

Dessuten: Hvis det ikke finnes noen standarder som gjelder på tvers, blir både fag- og samfunnskritikk vanskelig. De som kritiseres for å snakke sprøyt eller for å gjøre noe galt, kan si at det de sier og gjør gir mening og er riktig innenfor den kulturelle konteksten de opererer i. Nå vil en del samfunnsforskere si at de ikke er så opptatt av å vurdere eller kritisere kulturene, praksisene og institusjonene de studerer; de er ute etter å forstå og forklare. Det kan diskuteres om det å være rent deskriptiv som samfunnsforsker, uten å vurdere, i det hele tatt er mulig (det er under enhver omstendighet ikke slik at de som forteller oss at de er «nøytrale» nødvendigvis er det, bare fordi de forteller oss det), men om det skulle være mulig, vil også samfunnsvitere som kun er ute etter å forstå og forklare i det minste være opptatt av å vurdere hvorvidt egne og andres samfunnsvitenskapelige bidrag til forståelse og forklaring kan sies å holde mål (hvorfor er denne forståelsen – min eller andres – adekvat; hvorfor er den, men ikke den forklaringen gyldig?), relativt uavhengig av ulike bidragsyteres

kulturelle bakgrunn. Dette vil i så fall igjen reise spørsmålet om vurderingsstandarder på tvers av kulturell kontekst.

Andre hevder at de ikke er så opptatt av å kritisere andre, men at «vi» har mye å lære av «de andre» når de kritiserer «oss», for eksempel når forskere eller andre med ikke-vestlig bakgrunn kritiserer vestlig kunnskapsproduksjon, vitenskapsidealer og normsett, blant annet som vi har sett det innenfor postkoloniale studier. Dette er godt mulig. Dette tyder i så fall på at det likevel kan tenkes kriterier for vurdering og kritikk med gjenklang på tvers av til dels dype kulturelle skillelinjer – er det sant at «vi» kan og bør lære noe av «deres» kritikk, må det være fordi «de» appellerer til standarder for kritikk som også gir mening og er gyldige for «oss». Disse standardene kan i så fall klargjøres, og står de i motstrid til hvordan gyldighet til vanlig er blitt definert for eksempel i vestlig kontekst, bør det begrunnes hvorfor de er å foretrekke. Deretter bør vel kritikk i prinsippet kunne rettes alle mulige veier, relativt uavhengig av om det er «oss» eller «dem» som kritiserer eller blir kritisert, med mindre det kan anføres gode argumenter for særlig «skjerming» av visse grupper eller posisjoner.

Det er lite eller ingenting oppsiktsvekkende ved disse presiseringene. Når jeg likevel går igjennom dem, er det fordi diskusjonene om hvordan samfunnsvitenskapene bør forholde seg til kulturelt mangfold stadig synes å trives i et «depresisert» landskap, på tross av alle rundene som har vært. Debattanter glir mer enn gjerne mellom ulike betydninger av hva en samfunnsvitenskap sensitiv for «mangfold» kan bety, mellom helt ukontroversielle synspunkter og svært kontroversielle posisjoner. Hvor sterke er de reelle uenighetene? Hva, mer spesifikt, strides det om? Dette er det fortsatt altfor vanskelig å få tak i.

Litteratur

Elster, Jon (2013): “Excessive Ambitions (II)”, *Capitalism and Society*, 8 (1), 3-34.

Habermas, Jürgen (1996): *Kommunikativt handlande: tekster om språk, rasjonalitet och samhälle*. Göteborg: Daidalos.

Hacking, Ian (1983): *Representing and Intervening*. Cambridge, Massachusetts: Cambridge University Press.

Hjellbrekke, Johs. (1999): *Innføring i korrespondanseanalyse*. Oslo: Fagbokforlaget.

Holst, Cathrine (kommer): “Lessons from a local equal pay controversy”, *Institutional change in working life and welfare state*, Fredrik Engelstad og Anniken Hagelund (red.)

Hylland Eriksen, Thomas og Dag O. Hessen (2013): *Egoisme*. Oslo: Aschehoug.

- Haavind, Hanne (2000): *Kjønn og fortolkende metode: Metodiske muligheter I kvalitativ forskning*. Oslo: Gyldendal Akademisk.
- Posner, Richard (2001): *Public Intellectuals. A Study of Decline*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Rawls, John (1971/1999): *A Theory of Justice*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Rawls, John (1996): *Political Liberalism*. New York: Columbia University Press.
- Rothstein, Bo (1994): *Vad bör staten göra?* Stockholm: SNS.
- Skjervheim, Hans (1974): *Objektivismen og studiet av mennesket*. Oslo: Gyldendal.
- Skjervheim, Hans (1992): *Filosofi og dømmekraft*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Taylor, Charles (1985): *Philosophy and the Human Sciences*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Weber, Max (1979): "Samfunnsvitenskapenes objektivitet", *Makt og byråkrati*. Oslo: Gyldendal.
- Widerberg, Karin (1994): *Kunnskapens kjønn*. Oslo: Pax.
- Øfsti, Audun (1980): *Vitenskapsteori og transcendentalfilosofi: En kritisk kommentar til Føllesdal og Walløe*. Oslo: Tapir.

Siri Erika Gullestad: Psykologi – et samfunnsvitenskapelig fag?

Professor ved Psykologisk institutt

Da Psykologisk institutt ble medlem av den samfunnsvitenskapelige familien i 1963, hadde instituttet allerede eksistert i over 50 år, siden 1909 som medlem av Det historisk-filosofiske fakultet. Psykologi ble etablert som eget fag i den tiden da universitetet endret seg fra *dannelsesuniversitet*, med utdanningen av prester, jurister og filologer, til et *forskningsuniversitet*, der produksjonen av ny kunnskap var det vesentlige (se f.eks Collett, 1999). Modellen var *laboratoriet*. Psykologien fødes som selvstendig fag på slutten av 1800-tallet for å «ved naturvitenskapelige metoder at trænge inn i videnskapen om sjælslivet (Aall, 1911, sitert etter Teigen, 2009a) – «sjelen bringes inn i laboratoriet», for å bruke en tittel fra Karl Halvor Teigen (2009b). Hvordan vi får kunnskap om verden, i hvilken grad sansene gir oss pålitelig informasjon – spørsmål som filosofene hadde balet med til alle tider søkte man nå å utforske eksperimentelt. Ikke uten kamp, mange mente at psykologien fortsatt skulle være en ren åndsvitenskap.

Psykologi defineres som vitenskapen om menneskets opplevelse og atferd. Det handler om *indre* drivkrefter og mekanismer. Psykologi er av de bredeste fag som finnes: Det spenner fra eksperimentelle studier av hukommelse til den kliniske observasjon i terapirommet, fra studier av holdninger og fordommer til kunnskap om biologiske prosesser i hjernen; fra naturvitenskapelige forklaringsmodeller til fortolkning av mening gjennom språk og symboler. Er det ett fag? Er det et samfunnsfag – enn si et kritisk samfunnsfag? Svaret er ikke gitt: I Bergen er psykologi et eget fakultet, i Tromsø en del av fakultetet for helsevitenskap.

I dette innlegget skal jeg belyse psykologi som kritisk samfunnsfag fra to synsvinkler: For det første den kliniske psykologiens kritikk av tradisjonell psykiatri og tanken om psykisk *sykdom*; for det andre psykoanalysens bidrag til ideologikritikk. Psykoanalysen var på den tiden da fakultetet ble dannet en selvfølgelig del av fagporteføljen ved Psykologisk institutt. Harald Schjelderup-fagets første professor som omgjorde sitt professorat i filosofi til et professorat i psykologi i 1928 - hadde bakgrunn i teologi, fysikk og filosofi, doktorgrad eksperimentalpsykologi og var også psykoanalytiker og praktiserende terapeut. Schjelderups store prosjekt var å integrere psykoanalytisk/ klinisk kunnskap med generell psykologisk vitenskap (se Nilsen & Magnussen, 2009).

Kritikk av sykdomsbegrepet

Etter krigen ble psykologi etablert som et profesjonsstudium - heller ikke her uten kamp. Samfunnsoppdraget var å utdanne personer som kunne behandle psykiske lidelser. Men mange var skeptiske. En av representantene i Stortingskomiteen som skulle gi råd om etablering av et profesjonsstudium, sa: ”Skal unge mennesker i 20-årene uten egen livserfaring slippes løs på vanlige folks problemer”? Komiteen var opptatt av å kvalitetssikre utdanningen og av spørsmålet om skikkethet: «I skole og

arbeidsliv og på andre områder hører det til psykologenes sentrale oppgaver å hjelpe å sette folk på den rette hyllen i livet. Men det er neppe noe felt hvor det er viktigere å få den rette mann på den rette plass enn når det gjelder psykologenes eget arbeidsområde» (Christiansen, 1984, s. 42). Dette er lenge siden. Psykologprofesjonen i Norge har hatt en helt eksepsjonell suksess – sett i internasjonal sammenheng. Psykologene er innlemmet i folks bevissthet som en man kan gå til med livsvansker og følelsesmessige problemer (Rønnestad & Tjersland, 2009). Hvordan har psykologene i Norge fått en slik posisjon? Ett svar ligger etter min vurdering i den *psykologiske forståelsesmåte* og i det *holdningssett* som psykologen møter pasienten med.

La meg ta utgangspunkt i et eksempel. Professor emeritus Bjørn Killingmo var på 1950-tallet den første som ble tilsatt som psykolog ved Vinderen psykiatriske klinikk – der den mektige Gabriel Langfeldt regjerte. En dag ble en 15-årig kvinne lagt inn som pasient. Bakgrunnen var at hun i det siste året hadde trukket seg tilbake og så å si ikke snakket. Pasienten ble, slik skikken var, brakt opp på biblioteket der 10 herrer i hvit frakk var benket rundt det store mahognybordet. Pasienten, som var i slåbrok, ble plassert i et hjørne av rommet på en lav stol. Professor Langfeldt tar brillene av, snur seg mot pasienten og sier med kraftig røst: «Jaha, så de har altså trukket dem tilbake og ikke snakket med andre på lang tid?» Ikke et ord fra den unge kvinnen. Professoren snur seg mot kollegene og sier: «Ja, mine herrer, dette er et typisk tilfelle av hebefreni (en alvorlig form for psykose)». Alle nikket. Da var det den nyansatte psykologen brøt tausheten: «Det må vel også tas i betraktning at det ikke er så greit for en ung pike fra Kvinesdal å bli eksaminert på denne måten – det er ikke så rart at man blir *trusselorientert*, og at det ikke er så lett å være *målorientert*». Den unge kliniske psykologen hentet frem to begreper fra sosialpsykologien. Det som så skjedde kan sammenliknes med Berlinmurens fall. Langfeldt tok brillene av seg og slo ut med hånden: «Jeg tror vi må merke oss psykologens ord her. Det er ikke så lett å være målorientert». Killingmo omtaler Langfeldt med stor respekt når han forteller denne historien. Resultatet var at den unge piken ble utskrevet noen dager senere med diagnosen pubertetskrise og sjenanse.

Hva er det som kjennetegner psykologens tilnæringsmåte her? Mest slående er at han forsøker å forstå kvinnens *indre* verden, hennes subjektive, følelsesmessige opplevelse. Datidens psykiatri forstod pasientens lidelse som en sykdom som skulle diagnostiseres i henhold til et klassifikatorisk system, med utgangspunkt i de manifeste symptomer. Satt på spissen kan vi si at den tradisjonelle psykiatri tilnærmet seg pasienten *utenfra*. Psykologen, derimot, søkte å forstå individet *innenfra*. Den kliniske psykologiens forståelsesmåte, slik den vokste frem på 1950 og 60-tallet, har en klar parallell i Hans Skjervheims (1960, 1964) og Dag Østerbergs (1966) kritikk av positivistisk samfunnsteori, der mennesker behandles som *objekter* som kan studeres utenfra, og ikke som selvbestemmende vesener, *subjekter* som handler.

Å forstå individet innenfra betyr å se den psykologiske *mening* i pasientens symptomer. Et av Sigmund Freuds skjellsettende bidrag var å påvise at hysteri ikke

kunne ses utelukkende som en forstyrrelse i sentralnervesystemet, som man inntil da hadde antatt, men at lidelsen kunne bunne i *ubevisst indre konflikt* – ønsker, følelser, impulser som personen ikke kunne integrere som en del av sitt selvbylde, men som måtte fortrennes. Dette var et radikalt brudd med den fremherskende psykiatriske forståelse.

På 1960-tallet ble den psykoanalytiske forståelsen av symptomers mening fornyet, vil jeg si, gjennom anti-psykiatrien. Den ledende skikkelse var psykiateren Ronald Laing. For mange av oss unge psykologistudenter var Laings (1960) bok om *Det spaltede selv* skjellsettende. Også psykoser kunne være forståelige svar på det familiesystemet personen var en del av – traumer, overlast, mangelfull følelsesmessig kontakt og uløselig konflikt i mellommenneskelige forhold. Dette var en erkjennelse som stemte med de kliniske erfaringene jeg fikk i min første psykologjobb på lukket avdeling på Dikemark sykehus.

Sykdomsspråket er på kollisjonskurs med et terapeutisk språk som søker å skape mening i den tilsynelatende uforståelige angsten eller depresjonen individet lider av. Det er interessant at pasienter selv ofte endrer sin oppfatning av hva som er problemet i løpet av en terapeutisk prosess. En pasient starter f.eks. med å presentere at han har en ”sosial fobi”, men erkjenner i løpet av behandlingen at han er livredd for å dumme seg ut – derfor trekker han seg fra sosiale sammenhenger. Psykologisk sett er det avgjørende forskjellig å tenke at ”jeg *har* en sosial fobi” og å kjenne at ”jeg er redd for å dumme meg ut og unngår derfor sosialt samvær”. Gjennom behandlingen bringes pasienten ut av diagnosen, og får subjektiviteten tilbake. Dette innebærer også å erkjenne ”egenandelen” i lidelsen, hvordan man selv for eksempel trer inn i rollen som offer (Gullestad, 2009).

Psykoanalyse og anti-psykiatrien er begge i sin kjerne fagkritikk – med brodden mot en medisinsk sykdomsmodell. Her gikk sosiologer, filosofer og kritiske psykologer og psykiatere hånd i hånd. Mitt hjerte brant for Skjervheim som ga begreper for å forstå hvordan det diagnostiske, psykologiske blikket umyndiggjør. Sosiologen Yngvar Løchen viste i verket *Idealer og realiteter i et psykiatrisk sykehus: En sosiologisk fortolkning* (Løchen, 1976) hvordan dette blikket - *den diagnostiske kulturen* - gjennomsyret en institusjon som Dikemark sykehus. Psykoanalyse og anti-psykiatri anviste samtidig konstruktive alternativer – en åpnende samtale der er den *subjektive* erfaring er i fokus, en lyttemetode som gjør det mulig å fange opp de underliggende, knapt hørbare stemmer i individets tale, stemmer som taler om skambelagte følelser, om skjulte konflikter og savn.

I dag er det to sammenfallende tendenser innen psykisk helsevern som kaller på fornyet fagkritikk. Den ene er en økt biologisering av forståelsesmåten. Da jeg selv utdannet meg til spesialist i klinisk psykologi, kunne en familie som hadde et barn med atferdsvansker få hjelp til å se på samspillet i familien gjennom familierapi – uten psykiatrisk diagnose. Nå er praksis at barnet får en diagnose og medisiner. Forståelsen individualiseres og barnet sykeliggjøres; dets atferd og handlinger forstås ikke lenger som meningsfulle reaksjoner på det systemet det er en del av.

Den andre tendensen – som henger sammen med den første – er en ekspanderende medikalisering. Stadig flere tilstander forstås i medisinske termer. Med akselererende antall diagnoser stykkes stadig mer av menneskesinnet opp i ulike sykdommer. Grensene for hva vi ser som normalt, innsnevres, og vi sitter igjen med en mindre raus definisjon av normalitet. Dette reiser problemer av samfunnsmessig så vel som av eksistensiell art. Et barn som «sliter» i skolen må ofte ha en diagnose før det får hjelp. Diagnosen gir rett til behandling, sykemelding, uføretrygd - uten diagnose, ingen rett. Eksistensielt er problemet at diagnosen kan virke inn på følelsen av ansvar for eget liv. Fagpersonens diagnostiske blikk kan redusere personen til et objekt som ikke lenger er et "du". Vårt eget blikk på oss selv kan imidlertid være like reduksjonistisk, og vi taper følelsen av å være et "jeg". Når vi formulerer sorg som sykdom gjør vi det kanskje vanskeligere å akseptere at psykisk smerte er en del av livet selv.

Psykoanalyse som ideologikritikk

Så til mitt andre tema - ideologikritikk. Da samfunnsfagene ble etablert etter krigen var det ut fra en brennende forpliktelse: «Aldri mer krig». Psykologi er som sagt vitenskapen om indre drivkrefter og mekanismer. Kunne dette faget bidra til å belyse spørsmålet om krig og til forståelsen av samfunnet? På slutten av 60-tallet hevdet de revolusjonære ml-studentene stort sett at psykologi var en borgerlig, individualistisk vitenskap; det som trengtes for samfunnsendring var utelukkende analyse av økonomiske og sosiale forhold. Selv om røster innen psykologifaget utviklet fagkritikk, var det atskillige studenter som proletariserte seg og forlot faget. En del av oss leste Marx og Freud samtidig, ikke minst i Frankfurterskolens formidling, og var dypt skeptiske til ml-marxismens nulling av individet. For å forstå sosiale prosesser måtte vi også forstå de psykologiske prosessenes dynamikk, slik de opererer innen individet, mente vi. Både marxisme og psykoanalyse var ledet av det Jürgen Habermas (1969) – en av mine helter på den tiden – kaller en *frigjørende erkjennelsesinteresse*, en ide om å forstå for å forandre. Som sagt var psykoanalysen på den tiden fakultetet ble etablert, en del av fagprofilen ved Psykologisk institutt. Mitt fokus her er det kritiske potensial som ligger i denne forståelsesmåten.

Psykoanalysen hviler på en grunntanke om at sannheten frigjør. Dens "opplysningsvisjon" gjelder ubevisste krefter i den enkeltes indre, men også fenomener i den sosiale og kulturelle verden – religiøse dogmer, irrasjonelle politiske bevegelser, ideologier. Freud analyserte religionenes plass i menneskets sjeleliv som forsøk på å utholde en hard virkelighet og å finne trøst: Religioner er *illusjoner* ikke i betydningen feiltakelser, men i betydningen ønskeforestillinger. Freuds psykoanalyse ble her kulturkritikk (Gullestad, 2012).

Etter Freud ble kulturanalysen utvidet til å omfatte de voldelige og destruktive ideologier som vokste frem i det 20. århundre. Hvordan kunne masser av mennesker identifisere seg med nazismen og dens antisemittisme? Psykoanalytiker Wilhelm Reich forsøkte å gi et svar i verket om *Fascismens massepsykologi* (Reich, 1933) – et arbeid som ble videreført gjennom Frankfurterskolens studier av den autoritære

personlighet (Adorno et al., 1950): Kjernen var at patriarkalske familiestrukturer og en seksualfornektende, autoritær oppdragelse kunne skape autoritære personlighetstyper preget av sterk undertrykt aggresjon og hat – en aggresjon man ikke våger rette mot maktpersoner, men som forskyves og rettes mot minoritetsgrupper. For å forstå fremveksten av nazismen kreves selvsagt analyser av historiske, økonomiske og sosiale forhold. Poenget er imidlertid at en uttømmende forståelse *også* fordrer en psykologisk undersøkelse.

Tanken om sammenheng mellom barndom og personlighetsdannelse var sentral også for barnepsykologen Åse Gruda Skard – som i fire tiår kjempet for å endre synet på barn og barneoppdragelse. I 1960 skrev hun at når hun ble møtt med så sterk motstand var det fordi menneskene «vegrer seg mot å forstå at de sjøl kunne vært lykkeligere og mer samfunnsgagnlige om de hadde hatt en annen barndom». «Mor Åses» engasjement for barn var utvilsomt samfunnskritisk.

Kritikken av mannsdominerte og seksualfornektende strukturer banet samtidig veien for politisering ikke bare av produksjonslivet, men også av reproduksjonslivet. Dette ble inspirasjonskilde for mang en feminist. Jeg kjøpte en piratkopi av Reichs bok om *Orgasmens funksjon* (Reich, 1942) på gata i Paris i 1968. Kritikken av patriarkalske mønstre kom også fra andre deler av faget – fra sosialpsykologien, med Berit Ås i spissen for kritikk av mannssjåvinistiske hersketeknikker, og fra en begynnende kvinneforskning med Hanne Haavind som frontfigur. For mange oss av ga faget, på ulike måter, en intellektuell ramme for viktige personlige frigjøringsprosjekter.

For en ung psykologistudent var det en sterk inspirasjonskilde at faget kunne bidra til kritisk refleksjon over hva slags psykologisk dynamikk som kan forklare at individet underkaster seg diktatoriske ideologier. Skjellsettende var Erich Fromms *Flukten fra friheten* (1941) som fremholder at individet kan *ønske* seg inn i hierarkiske, autoritære strukturer. Flukten uttrykker et dypt menneskelig behov for mening, trygghet og tilhørighet til en flokk. På et ubevisst nivå kan ”nasjon” og ”fedreland” romme en representasjon av trygge foreldrefigurer (Bohleber, 2010). Fromms tanker vakte motstand – frie og autonome ville vi jo være! I ettertid ble det imidlertid klart for meg at Fromm utvilsomt hadde et poeng – nemlig erkjennelsen av menneskets sårbarhet og behov for flokken. Nettopp lojalitet til gruppen er også en nøkkel til å forstå menneskelig grusomhet.

Psykoanalysen ga også innsikt i menneskets *motstand* mot endring. Harald Schjelderup foreleste om gullfiskene som levde i en glassbolle som var delt på midten av en glassvegg. Da man fjernet glassveggen fortsatte fiskene å svømme kun innenfor sin halvdel. Det kuede mønster nedfeller seg i indre psykiske strukturer med en egyptingde som gjør at mennesker fortsetter å bøye hodet selv om undertrykkeren fjernes. Mennesket undertrykker seg selv – av skyld, skam og redsel for å bli forlatt eller miste gruppens anerkjennelse. En avgjørende innsikt for en klinisk psykolog som står overfor utfordringer av typen: Hvorfor vender kvinner stadig tilbake til en voldelig ektemann de ønsker å bryte med? I slike tilfeller er det konflikt mellom bevisste ønsker og en dypere ubevisst dynamikk. Psykoanalysen ga slik kunnskap

om de irrasjonelle, destruktive kreftene i menneskesinnet og viste at mennesket kan styres av tanker og følelser vi ikke er klar over. Dette var et grunnskudd mot oppfatningen av mennesket som et fornuftsstyrt vesen (Gullestad, 2006). Og - dette er fortsatt uønsket kunnskap.

Psykologifaget har i dag forskningstradisjoner som på ulikt vis bidrar til fag- og samfunnskritisk refleksjon. Sosialpsykologiske studier har påvist manglende/ begrenset effekt av holdningskampanjer og demonstrert motsetninger mellom hva mennesker *sier* og hva de *gjør* - kunnskap som stadig neglisjeres av politikerne. Vitnepsykologien dokumenterer at våre vitneutsagn er middels pålitelige, likeledes vår bedømmelse av troverdighet, og beslutningspsykologien viser at avgjørelser tas utfra affektheuristikker snarere enn på basis av rasjonelle analyser. Dette er viten som torpederer forestillingen om den rasjonelle aktør.

Mitt tema her har vært psykoanalytisk teori anvendt på kulturelle og sosiale prosesser – en uavbrutt, men ofte glemt kritisk tradisjon, men som ble aktualisert av 22. juli. Hva betyr det å være motivert av ideologi? Mens den første rettspsykiatriske erklæringen så Anders Behring Breiviks ideologiske overbevisning som vrangforestillinger og resultat av sykdom er det i psykoanalytisk perspektiv sammenheng mellom tankeverden og personlighet. Forestillingen om å være ”europisk redningsmann” - én av herrefolket - kan være uttrykk for splitting og heroisering av selvet, et bokstavelig talt opp-bolet selvilde som avverger en taperopplevelse. Identifikasjonen med en enhetlig, ren nasjon og et maskulint, sterkt univers kan være en «løsning» dersom det å skape en personlig, selvstendig identitet er for vanskelig. Samtidig kan ideologien være svar på reelle sosiale frustrasjoner og opplevelser av tap i et multikulturelt og «feminisert» samfunn – for eksempel av status som mann. Med dette perspektivet åpnes også forbindelsen til det kulturelle, sosiale og politiske Norge som formet masseorderens personlighet. Forholdet mellom psykologi og ideologi blir her dialektisk: Man søker en ideologi som «passer til» et subjektivt hevnszenario, men ideologien er i neste instans nødvendig for å legitimere handling. Psykoanalysen bidrar slik til å forstå sammenhengen mellom kultur og personlighetsdannelse, og til analyse av irrasjonelle ideologiers tiltrekningskraft – hvilke selvilder ideologien rommer og hvordan den gir mulighet for å plassere følelser av hat og hevngjerrighet så vel som ubevisste savn og lengsler. Kunnskap som er avgjørende for å forstå de destruktive sider av menneskesinnet (Gullestad, 2012 a, 2013).

Et samfunnsfag?

Psykologi er utvilsomt et samfunnsfag i den forstand at det psykologiske perspektivet supplerer analysen av økonomiske, politiske og kulturelle faktorer – faget er nødvendig for en dypere forståelse av sosiale prosesser. Faget har også et samfunnskritisk potensial. Om faget av den grunn hører hjemme i SV-familien er et annet spørsmål. Problemet er at faget ikke lar seg plassere ett sted – det spenner fra humaniora til medisin, biologi og samfunnsfag. Etter min mening tilsier psykologifagets bredde og egenart at vi ideelt sett burde vært et eget fakultet.

Referanser

- Adorno, T.W., Frenkel-Brunswick, E., Lewinsohn, D.J. & Sanford, R.N. (1950). *The Authoritarian Personality*. New York: Harper.
- Bohleber, W. (2010). *Destructiveness, intersubjectivity and trauma. The identity crisis of modern psychoanalysis*. London: Karnac Books.
- Christiansen, B. (1964). Om psykologprofesjonens røtter. I: P.A. Holter, S. Magnussen og S. Sandsberg (red.). *Norsk psykologi i 50 år. Norsk psykologforening 1934-1984*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Collett, J.P. (1999). *Historien om universitetet i Oslo*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Fromm, E. (1941). *Flukten fra friheten*. Oslo: Pax, 1965.
- Gullestad, S.E (2006). Arven fra Freud. *Nytt Norsk Tidsskrift*, 317-330.
- Gullestad, S.E. (2009). Diagnose for hva? I: S. Gullestad, B. Killingmo & S. Magnussen (red.). *Klinikk og laboratorium. Psykologi i hundre år*. Oslo: Universitetsforlaget, 165-173.
- Gullestad, S. E. (2012a). 22. juli i et psykologisk perspektiv. *Nytt Norsk Tidsskrift*, Vol. 29 (1): 5-15.
- Gullestad, S. E. (2012b). Psykoanalyse og ideologi. I: S. Gilbert, E. Stänicke & F. Engelstad (red.). *Psyke, kultur og samfunn: perspektiver på indre og ytre virkelighet*. Oslo: Abstrakt forlag, 201-215.
- Gullestad, S. E. (2013). Ideological destructiveness. A psychoanalytic perspective on the massacre of July 22, 2011. *Division Review*, No. 7: 29-36.
- Habermas, J. (1968). *Erkenntnis und Interesse*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Laing, R.D. (1960). *The divided self*. London: Penguin.
- Løchen, Y. (1976). *Idealer og realiteter i et psykiatrisk sykehus: En sosiologisk fortolkning*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Nilsen, H. & Teigen, K.H. (2009). Homo academicus. I: S. Gullestad, B. Killingmo & S. Magnussen (red.). *Klinikk og laboratorium. Psykologi i hundre år*. Oslo: Universitetsforlaget, 44-61.
- Reich, W. (1933). *Massenpsychologie des Fascismus*. Copenhagen, Prague, Zürich: Verlag für Sexualpolitik.
- Reich, W. (1942). *The function of the orgasm*. Orgone Institute Press, Inc. (*Orgasmens funksjon*. Oslo: Pax, 1973.)
- Rønnestad, M.H. & Tjersland, O.A. (2009). Å gå til psykolog. I: S. Gullestad, B. Killingmo & S. Magnussen (red.). *Klinikk og laboratorium. Psykologi i hundre år*. Oslo: Universitetsforlaget, 267-283.
- Skjervheim, H. (1960). Deltakar og tilskodar. *Brytninger i tidens tankeliv*. Oslo: Tanum.
- Skjervheim, H. (1964). *Vitskapen om mennesket og den filosofiske refleksjon*. Oslo: Tanum.

- Teigen, K.H. (2009a). Den nye psykologien. I: S. Gullestad, B. Killingmo & S. Magnussen (red.). *Klinikk og laboratorium. Psykologi i hundre år*. Oslo: Universitetsforlaget, 17- 43.
- Teigen, K.H. (2009b). *Sjelen i laboratoriet*. Jubileumsforelesning ved 100-årsjubileet for Psykologisk institutt, UiO.
- Østerberg, D. (1966). *Forståelsesformer*. Oslo: Pax, 1972.

Øyvind Østerud: Statsvitenskap mellom styring og kritikk

Professor ved Institutt for statsvitenskap

Artikkelen bygger på et innlegg som ble holdt på et dagseminar om «Kritisk samfunnsvitenskap – den gang og nå» under 50-årsjubileet for Det samfunnsvitenskapelige fakultet ved Universitetet i Oslo, 5. september 2013. Deler av innlegget ble tykt som kronikk i Morgenbladet i forkant av seminaret, og artikkelen har stått i Nytt Norsk Tidsskrift 4/13.

I Norge, i motsetning til i mange andre land, er statsvitenskap ikke bare et forskningsfag, men et stort profesjonsfag. Norge har trolig flere statsvitere i forhold til innbyggertallet enn noe annet land i verden. Dette er ingen selvfølge. Det er resultatet av planmessig entreprenørskap som ble startet i 1960-årene, samtidig som debatten om fagets grunnlag og samfunnsmessige rolle skjøt fart. Her følger et riss av denne faglige utviklingshistorien – statsvitenskapen i spenningsfeltet mellom styringsvitenskap og kritisk disiplin. Spenningen har tilknytning til to av politikkenes ansikter – styringsproblemer, der vi er enige om målene, men har problemer med å finne virkemidler som realiserer dem, og maktproblemer, der vi er uenige om hvilke mål og interesser som skal slå igjennom. Først et femti år gammelt tidsbilde.

Herbert Tingsten var en prominent professor i statsvitenskap ved Stockholms Universitet før og under krigen, og en like prominent redaktør og skribent i etterkrigsårene. Han lever i statsvitenskapen med «Tingstens lov» som sier at både valgdeltakelse og stemmegivning for en gruppe er en funksjon av gruppens relative styrke i valgområdet. Eksempelvis vil arbeidere delta i større grad, og samle seg mer om arbeiderpartier, i typiske arbeiderstrøk enn når de er spredt i mer velstående strøk. Da Tingsten gjesteforeleste for statsviterne i Oslo midt på 1960-tallet var han en fremtredende talsmann for tesen om *ideologienes død*, lik Daniel Bell og Seymour Martin Lipset i USA, T.H. Marshall i Storbritannia, Raymond Aron i Frankrike. Han hadde vært i en stor radiodebatt med Olof Palme om emnet, og han hadde skrevet om avideologiseringen av vestlige samfunn siden tidlig på 1950-tallet.

Tesen sa at i demokratiske velferdssamfunn var de store tanke-systemenes tid forbi. Ideologiene dyrket sosiale motsetninger som samfunnsutviklingen hadde visket ut. Tingsten ga ikke bare en diagnose, men et engasjert standpunkt for de små forbedringer og den tekniske administrasjon av politikken: «ideologierne måste dö om demokratin skall leva»; vi må kunne handle fra tilfelle til tilfelle «utan belastning av de geniala galningar som vill göra livet till et eksersisfelt för sina ideer».⁴⁴

⁴⁴ Tingsten i *Dagens Nyheter*, 23. august 1958.

1960-årenes fagkritikk i statsvitenskap startet med en kritikk av avideologiseringstenen. Blekket i Tingstens og Bells siste artikler var knapt tørt før de store ideologiske mobiliseringene igjen skyllet inn over den vestlige verden. Det startet med at den politiske borgfreden kanskje dominerte i USA og Vest-Europa, men hva med forholdet til den tredje verden – imperialismen og avkoloniseringen? Hva med Indokina og Algerie? Hva med kuppet mot Mossadeq i Iran og hva med den amerikanske intervensjonen i Guatemala og senere i Vietnam? Her var bruddflater av like store dimensjoner som 20- og 30-årenes klassekamper i vest.

Den nye politiseringen ble raskt flyttet over til en nyradikal kritikk av vestlige samfunn, med engasjementet for den tredje verden som del av mobiliseringsgrunnlaget. Kapitalismekritikken bandt de to perspektivene sammen – undertrykkelsen utad var en side av vedvarende motsetninger og systembehov innad.

Endelig ble avideologiseringstenen selv karakterisert som ideologi i klassisk betydning – et forsøk på å tildekke særinteresser og fremstille dem som allmenne interesser. Når ideologiene ble erklært døde, ble alternativer til den herskende orden utdefinert som virkelighetsfjerne, urealistiske og usaklige. Allerede Marx hadde sagt at de herskende tanker var de herskendes tanker. Herbert Marcuses påstand om det endimensjonale samfunn ble et spissformulert uttrykk for denne selvbekreftende ideologikritikken.⁴⁵ Avideologiserte samfunn var ikke ideologifrie samfunn, men ideologisk *tettesamfunn*, der øynene som ser ikke så seg selv.

I 1968 ble ideologikritikk også fagkritikk. De samfunnsvitenskapelige begrepene og kategoriene kom i søkelyset. Fagterminologien bidro til å skygge for perspektivmangfold, med Wittgensteins tanke om *språkspill* som sentralt argument: det er konteksten som gir tingene og fenomenene mening. Forskeren kan ikke unngå å være deltaker i det samfunnet som han – og etter hvert hun – studerer. Det empiriske kronksempelen var de selvpoppfyllende profetiene, som banken som går overende fordi kommentatorene spår et bankkrakk og får folk til å styrte av sted etter pengene sine. Fagkritikken ble satt på spissen av den skotske psykiateren Ronald Laing. Han erstattet betegnelsen 'data' med betegnelsen 'capta', det vi fanger inn og griper, for å understreke den aktivt medskapende forskerrollen i spillet om den sosiale virkelighet.⁴⁶

Den fagkritiske debatten falt til dels sammen med den moderne vendingen i norsk statsvitenskap, fra 1964 og fram mot 1970. Første professor i faget, Knut Dahl Jacobsen, ble utnevnt umiddelbart etter at Det samfunnsvitenskapelige fakultet var dannet. Han sto for et radikalt og ambisiøst program. Statsvitenskapen skulle ut i samfunnet og på høyde med

⁴⁵ Jfr. Gunnar Skirbekk, red., *Er ideologiene døde?* Pax forlag 1969.

⁴⁶ R.D. Laing, *The Politics of Experience and the Bird of Paradise*, Penguin Books 1967.

samfunnsøkonomi og jus som sentral forvaltningsdisiplin. Slik skulle de faglige premissene for offentlig politikk bli fyldigere og mindre ensidige – mindre begrenset til å anvende et regelverk enn juristene og med et bredere sett av indikatorer og samfunns mål enn økonomene. Det lå et element av teknokrati-kritikk i dette programmet. Statsvitere skulle være «eksperter på eksperter» ved å avdekke faggruppens innebygde tendenser, skjulte verdipremisser og *trained incapacities*. De internasjonale forsøkene på å bygge bredere sosialregnskap ved hjelp av sosiale og økologiske indikatorer, i tillegg til økonomiske mål, var i tråd med statsvitenskapens forvaltningsambisjoner.⁴⁷

I tilbakeblikk er det rimelig å si at programmet langt på vei lyktes. Langt på vei, men ikke fullt ut, fordi det innholdsmessige bidraget til forvaltningen er mindre klart enn statsviternes tallmessige tyngde. I hvilken grad og på hvilke felter statsvitere har gjort en forskjell er knapt undersøkt. Det er rimelig å tro at systematiske kunnskaper om beslutningsprosesser, organisasjonsprinsipper og politisk spill har hatt betydning, selv om vi ikke vet hvor stor betydningen har vært. Det er også rimelig å tro at mange statsvitere har tilpasset seg forvaltningskulturer dominert av andre fag der hvor statsvitere har vært nye og i mindretall. Statsvitere i praksis har innsikt i beslutningsprosesser og politisk spill, oversikt over institusjoner, metodisk skoloring, men mangler det entydige, operative grepet som kjennetegner økonomer.

Forvaltningsambisjonene slo, paradoksalt nok, mer entydig igjennom i statsvitenskapen som forskningsfag, gjennom temavalg, problemstillinger og analyser. Det var et innslag av ideologikritikk i en lang rekke statsvitenskapelige studier av byråkrati, organisasjon og beslutninger. Analyser av de byråkratiske premissene og det byråkratiske språket inngikk i dette. Premisser for vedtak kunne avdekkes som *aspektblinde* og tilsynelatende nøytrale beskrivelser i et saksfremlegg kunne være fylt av termer med verdibasert og emosjonell mening. I den nye statsvitenskapen sto analyser av det politiske og byråkratiske språket sentralt, som i flere magistergrads-avhandlinger fra rundt 1970.⁴⁸ Her lå det et kritisk element i mye av det som skulle bli etablert statsvitenskap de neste tiårene, videreført i kritisk distanse til store forvaltningsreformer, styringsmodeller og populære tendenser innen lederskap.

Da *den språklige vending* – diskursanalysene – skyllet inn over samfunnsfagene fra humaniora i 1990-årene, slo mye av kritikken inn en vidåpen dør. Gjennom mer enn et kvart århundre hadde etablerte statsvitere vært opptatt av perspektivets og de språklige kategoriens betydning for hva vi ser og

⁴⁷ Dahl Jacobsen formulerte i liten grad sine profesjonsbyggende ambisjoner skriftlig, men desto tydeligere i forelesninger, seminarer, opplegg for hovedoppgaver og studieplaner.

⁴⁸ Eksempelvis Øyvind Østerud, *Konflikt og administrasjon. En studie i norsk kraftutbygging. Magistergradsavhandling i statsvitenskap*, Universitetet i Oslo, 1970. Og tilsvarende i Sverige, etter blant andre Gunnar Fredriksson, *Det politiska språket*, Stockholm 1962.

vektlegger, hvilke aspekter som har betydning og gjennomslag, hvordan vi kategoriserer verden og dermed former den i vårt bilde. Men i møte med den nye konstruktivismen ville analytisk orienterte statsvitere vite nøyaktig hva det var som var sosialt konstruert – fakta, kjønn, materiell virkelighet? Her fikk de ikke presise svar i kritikken fra den språklige vending.⁴⁹

Hva vil være en kritisk oppgave for statsvitenskapen i dag, i tråd med seg noen av de ideologikritiske perspektivene fra de siste femti årene? Det vil være mangel på respekt for politisk autoritet og konvensjonelle løsninger, mot til å avdekke avstand mellom retorikk og realiteter, vilje til å trekke slutninger på tvers av det politisk bekvemme og korrekte.

Først et helt allment poeng om spenningen mellom samfunnsvitenskap og politikk. Det er godt belagt innsikt at informasjons- og holdningskampanjer har liten effekt. Kampanjene treffer stort sett bare de som ikke trenger dem. Likevel står kampanjene høyt i kurs blant myndigheter og organisasjoner med vilje til å forbedre andre. Det kan gjelde miljøbevissthet, sunne vaner, sperrer mot voldtekt, barneran og mye annet. Kampanjer uten stor fare for å bli tatt og uten sanksjoner som svir, er slag i luften.

Det er enkelt å forklare hvorfor politisk atferd støter an mot faglig innsikt. Kampanjene viser god vilje til å løse viktige og vanskelige problemer. De er symbolske tiltak, markeringer og flaggheising, kanskje også uttrykk for ønsketenkning og selvsuggesjon. Det er mindre viktig at de stort sett ikke virker. Resultater forutsetter at kampanjene blir kombinert med noe annet – lovgivning og restriksjoner, sanksjoner og belønninger.

Kritisk samfunnsforskning skal avsløre illusjoner og tildekkende retorikk. En av statsvitenskapens kjerneoppgaver er å vise hvordan politiske tiltak ofte fører til det motsatte av hensikten. De utilsiktede bivirkningene er ofte skjult og indirekte. Det er forskningens oppgave å avdekke dem.

Denne kritiske oppgaven er brennbar og utsatt. Forskningens sentrale norm er å utfordre rådende syn uten sideblikk til hva som er bekvemt og populært. Slik støter den an mot sterke moralske oppfatninger og mektige interesser. Dette betyr selvsagt ikke at forskningen alltid har rett. Forskningsnormen består i at premisser, belegg og argumentasjon er alt, mens konklusjonen, standpunktet, kommer i annen rekke. Forskere kan ta feil, som forskningshistorien så grundig viser, men da er det belegget, premissene og argumentasjonen som må anfektes. For politikere er det motsatt; de er forpliktet overfor sine standpunkter, godt eller dårlig fundert. Dette må bli spenningsfylt.

Byråkratene, forvaltningen, befinner seg i en mellomposisjon. De skal være lojale mot politisk ledelse, men også gi råd og utrede ut fra faglig uavhengighet. Når tendensen er at departementene i større grad blir politiske sekretariater, blir også byråkratiet drevet mot politikken normverk, med økt avstand til forskningens verden. Byråkratiet blir redskap

⁴⁹ Jfr. Ian Hacking, *The Social Construction of What?* Harvard University Press 1999.

for symbolske utspill, emosjonelle appeller og dagsaktuell brannslukking. Dette utfordrer det opprinnelige programmet om statsvitenskap som forvaltningsdisiplin, fordi det svekker grunnlaget for faglighet i det administrative systemet. Informasjonseksperisen og mediestrategiene blir mer dominerende.

Problemet for forskningen er at den ikke er uavhengig. Byråkrater og politikere er forskningens herrer – sitter på pengesekken, har makt over forskningsvilkår, bevilgninger og omfang. Bevisst og ubevisst vil mye av forskningen tilpasse seg; skjele til oppdragsgiveres ønsker, til det politisk bekvemme og korrekte. På noen felter er dette uten følte omkostninger, fordi emner med sterk moralsk ladning – som menneskerettigheter, miljø, likestilling, fred og forsoning – sikkert tiltrekker seg forskere som i utgangspunktet har et normativt og politisk engasjement.

Hva skjer når faglig begrunnede synspunkter kolliderer med etablerte politiske syn? Noen eksempler, satt på spissen og med aktuelt tilsnitt: I sin ferske bok *Why nations fail* forklarer Daron Acemoglu og James Robinson hvorfor utviklingshjelp bygger på en feilaktig teori om hva fattigdom skyldes.⁵⁰ De samme institusjonelle problemene som har skapt fattigdommen, innebærer også at bistand utenfra ikke vil virke. Bistanden vil tvert imot bidra til å befeste regimer som står i veien for vekst og velstand for større deler av befolkningen. Dette nytter det ikke å fortelle regjeringer som har satset mye prestisje på utviklingshjelp. Bistanden er først og fremst bistand til bistandsindustrien, giverlandenes posisjon og eget selvbilde. Forskningen kan likevel ikke la seg skremme vekk, selv om godt belagt kunnskap rutinemessig blir avvist.

Her har jeg erfaring. Etter en analyse som konkluderte med at mye av bistanden og fredsarbeidet i utenrikspolitikken hadde liten effekt, kom jeg i debatt med ansvarlig statsråd.⁵¹ Han gjorde rimeligvis ingen forsøk på å gå min argumentasjon etter i sømmene, men kom med det han behersket – retorikken rundt standpunkter. Da han fant at mine argumenter kunne passe til deler av Fremskrittspartiets politikk, var det dette han sa, i forvisning om at det var nok. Det er sånn det er.

Videre kan vi tenke oss forskning som viser at vindkraft i Norge ikke bidrar til å løse klimaproblemet. Det er hevdet at vindkraftparkene skaper store naturødeleggelser, krever mye anleggsenergi, holder kraftprisene nede, forbruket oppe, og bidrar til at land som mottar slik overskuddskraft selger kvoter til utslipp andre steder.⁵² Lønnsomheten er i stor grad basert på et omfattende subsidiesystem med statlige midler. Det er lite i energidebatten som tyder på at en slik argumentasjon ville slå an uansett

⁵⁰ Profile Books, London 2012, se særlig s. 450 ff.

⁵¹ «Lite land som humanitær stormakt», Nytt Norsk Tidsskrift, nr.4, 2006; debatt med utenriksministeren i regi av tidsskriftet og forlaget høsten 2006.

⁵² Sosiologen Ketil Skogen og økonomene Michael Hoel og Bjart Holtsmark har gitt en rekke viktige og interessante bidrag.

hvor godt belagt den måtte være. Her står miljøvennlig symbolikk og håndfaste pressgrupper som barrierer mot alternativ innsikt. »Grønne sertifikater» har nådd et politisk knekkpunkt som gjør at de vanskelig lar seg reversere, uansett hvordan de virker.

I debattene om tvangssammenslåing av sykehus eller kommuner har mange politikere lukket øynene for forskning som viser at store enheter har kommunikasjonsproblemer, voksende byråkrati og større avstand mellom styrende og styrte. Heller ikke her er poenget at forskere under enhver omstendighet har rett, eller at de er innbyrdes enige, men at den politiske debatten er ideologisk styrt og upåvirket av empirisk fundert innsikt. Eller for å gå inn i det politisk betente, rent hypotetisk. Sett at grundig forskning viste at den masseinnvandringen som SV åpner for ikke er forenlig med SVs egen samfunnsmodell, mens den derimot er tilpasset samfunnssynet til de liberalistene som ble ekskludert fra Frp. Ville SV skifte syn? Ville *sinnelagsvenstrefordampe*? Eller ville Høyre endre standpunkt til privatisering og konsernstyring i offentlig sektor uansett hva forskning sa om kostnader, målforvridning og ineffektiv kontroll? I begge tilfeller ville slik forskning bli avvist uten altfor inngående argumentasjon; den ville være politisk ubekvem og pådra seg moralsk forargelse og en politisk merkelapp.

I utenrikspolitikken er det mange gode eksempler. Svært få forskere ville ha trodd at Irak eller Afghanistan eller Libya kunne demokratiseres og stabiliseres vel hjelp av internasjonal intervensjon. Det er svært mye forskning rundt mekanismene bak demokratisk stabilitet, men denne forskningen var lite etterspurt da politiske behov oppsto. Det skyldes mange ting – trangen til å vise handlekraft i en trengt situasjon, til å henge seg på sterke allierte, til å heise en fane og markere styrke, til å teste ut slagkraft og mye annet. Noe lyktes i alle disse tilfellene, men ikke i nærheten av de ambisjonene som ble lagt inn underveis. Dette skal forskningen kaste seg inn i. Der hvor politikken og byråkratiet har et legitimt behov for å få være i fred, er der hvor forskningen kan sette liv i fare eller avsløre forhandlingsposisjoner og begrunnede krav til hemmelighold. Fordi grensene er flytende, er forholdet mellom forskning og politikk urolig og spenningsfylt også her.

Kritisk forskning har oppgaver på to plan. For det første å påvise utilsiktede bivirkninger av politiske tiltak og administrative ordninger. For det andre å vise hvordan forskning tilpasser seg det bekvemme, de rådende syn, oppdragsgiveres mening og det politisk korrekte.

Det er voksende institusjonelle barrierer mot en slik kritisk forskning. Jo mer av forskningen som styres mot politisk prioriterte programmer, jo mindre er spillerommet for uavhengige og kjetterske perspektiver. Jo mer avhengig universitetsforskningen blir av ekstern finansiering og oppdrag, jo mer tilpasningsdyktig vil den bli. I deler av europeisk og internasjonal forskningspolitikk er *triple helix* et feiret ideal – en tett og samfunnsnyttig

allianse mellom universitet, stat og næringsliv.⁵³ Det gir en forskning som i større grad styres utenfra og ovenfra. Forskningsfrihet er derimot frihet til en forskning som er robust også når den er upopulær og gir ubekvem kunnskap. En kritisk statsvitenskap har dermed en tredje oppgave – et kritisk blikk på de institusjonelle virkårene som legger rammer om fagutviklingen.

⁵³ *Triple helix* er en parafrase over biologiens *double helix* – en organisert bevegelse for å fremme *foretaksuniversitetet*, også kalt *Mode II universities*, uten de klassisk humboldtske idealene om akademisk frihet og forskerstyre. Det er årlige *triple helix*-konferanser.

Erik Stänicke: Kommentarer til Gullestad og Østerud

Førsteamanuensis ved Psykologisk institutt

Siri Erika Gullestad og Øyvind Østerud har skrevet artikler som illustrerer hvordan henholdsvis psykologi og statsvitenskap kan være kritiske samfunnsvitenskaper. Selv deler jeg deres standpunkt om viktigheten av kritisk forskning, så mine kommentarer vil ikke være kritisk til kritikerne Gullestad og Østerud, men forsøke å vise noen eksempler på utfordringer innen klinisk psykologi, mitt eget fagfelt, som min generasjon forskere står ovenfor.

Gullestad fokuserer på to områder der psykologi har bidratt til samfunnskritikk: For det første tanken om psykisk sykdom. For det andre, psykoanalysens bidrag til ideologikritikk. Østerud skriver om tre målsettinger i kritisk forskning: For det første, kritisk forskning skal vise utilsiktede konsekvenser av politiske tiltak. For det andre, skal den påvise hvordan forskning ofte tilpasser seg det politisk korrekte. For det tredje mener han at en kritisk statsvitenskap skal undersøke de institusjonelle vilkårene for fagutvikling.

Overordnet har Gullestad og Østerud de samme interessene i sin samfunnskritiske forskning: nemlig, å vise hvordan ideologier – om det er i samfunnet eller innen vårt eget fag – kan bidra til at vi i våre fagpraksiser tilpasser oss rådende politiske og faglige verdier, som har utilsiktede konsekvenser. Gullestad argumenterer blant annet for at psykiatrien og psykologien kan individualisere og sykeliggjøre vansker som også kan ha sosiale og psykologiske grunner. Øyvind argumenterer blant annet for at det finnes kunnskap – for eksempel på hva som skal til for å utvikle et demokrati – som ikke brukes, eller tvert imot, der politiske intervensjoner motarbeider dette selv om hensikten er noe annet. Så de bringer begge opp blant annet problemet med forskeren som mangler dannelses.

Og som forsker selv innen psykologi mener jeg å se mange eksempler på dette. For eksempel når en kollega blir motargumentert i Norsk Psykologforenings Tidsskrift for å ikke tilhøre en etablert akademisk teoriretning og dermed ikke være berettiget å kritisere psykologisk kunnskap (se Hillestad, vol 50 nr 1, 2013). Eller når formidling av kritisk ADHD forskning som stiller spørsmålstegn ved rådende biologiske modeller på diagnoser, blir beskyldt for å være uvitenskapelig og et uttrykk av postmodernisme – innforstått at postmodernistisk kritikk er noe vi ferdige med en gang for alle (se Arnesen, vol 50 nr 1, 2013). Poenget mitt her er *ikke* min egen stilling i denne debatten, men måten fagdebatten foregår. De som

kommer med respons avfeier faglige innspill og forskning fordi de ikke passer inn med de rådende og trygt etablerte psykologiske fagståsteder. Selvfølgelig må også kritikerne tåle kritikk, men når de blir kritisert utelukkende for at de argumenterer ut i fra ståsteder som ikke er gjenkjennelig, etablerte eller har bred konsensus, så står responsen i fare for å argumentere med sikring i autoritet: Dersom du ikke er innenfor et etablert kunnskapsparadigme – *nei* – da anses du heller ikke å ha noe og melde inn i kunnskapsdebatten.

Grunnleggende fagkritikk er jo ofte kjennetegnet av at den kommer inn med perspektiver som er ukjente og foruroligende, og nettopp bryter med et bestående fagparadigme. Disse kjennetegnene bør derfor ikke være indikatorer på å ikke ta faglige innspill på alvor. Dersom en argumenterer ut i fra autoritet fra et fagparadigme alene er ikke fagdebatten “herredømmefri”, for å låne Habermas sitt begrep. Mitt inntrykk er at psykologifaget har lenge vært ivrig etter å tilpasse seg byråkrater og politikeres ”pengesekker”. Forskning som betrygger, befester og forankrer klinisk praksis i rådende helsediskurser – kjente diagnoser, behandlinger som kan leveres på bestilling og psykologisk forebygging – står støtt i akademia. Derimot motstemmer med forskning som er kritisk og viser senfølger av de rådende helsediskursene, blir av psykologer selv forsøkt umyndiggjort i debatten.

Nok et eksempel er psykologer i Sverige som selger inn til myndighetene at de kan gjøre underverker med arbeidsledige om de bare kan tilby dem 10 timer kognitiv terapi. Heldigvis har svenskene vært grundige og samlet inn data, og de finner ingen positive funn av den kognitive terapien (se Socionomen, 25.04.12). Igjen, mitt poeng er ikke at kognitiv terapi er problematisk – tvert i mot – dette er et viktig helsetilbud innen psykisk helsevern. Poenget er at selv om arbeidsledige kan være deprimerte, så hopper hele prosjektet fullstendig bukk over nødvendigheten av en klar motivasjon hos pasienten for at psykoterapi skal oppnå effekt. De arbeidsledige har i dette prosjektet fått et tilbud fra kognitive terapeuter – som nok også er dyktige og flinke terapeuter – men egenskapene ved klientene – som motivasjon, preferanser for behandling og faktiske problemer – er ikke tatt hensyn til. Det er jo faktisk forstemmende at akademikere tilpasser seg politikernes ønsker – slik Østerud argumenterer – og lar dette overstyre en hver kritisk tanke til eget prosjekt.

Habermas (1968) har en velkjent inndeling – som også Gullestad referer til – i tre fornuftsinteresser: den instrumentelle, den kommunikative og den frigjørende. Det er fristende å parafasere Habermas og si at psykologifaget i dag – og kanskje ser vi den samme tendensen i de andre samfunnsfagene – i

beste fall strekker seg mot kommunikative interesser, men stort sett nøyer seg med de instrumentelle. Det er sjelden å se forskere som har en ide om å bevirke frigjørende. I 2014 er kanskje en intensjon om å bevirke frigjørende ansett å være naiv og romantisk, men vi har likevel ikke anledning til å resignere ansvaret vårt til fremover å være kritisk ovenfor maktbehov i egne fag. Samtidig må min egen generasjon med samfunnsforskere gjøre noe mer enn å reprodusere Skjervheim, Habermas, Chomsky, Gullestad og Østerud. Vi må oppdage ideologier, illusjoner, markeringsbehov, tilpasninger til rådende politiske interesser og utilsiktede konsekvenser av faglige og politiske intervensjoner på ny: hver generasjon må oppdage dette ut i fra sin egen rådende samfunnsorden og kontekst. Samfunnet og kommunikasjonsformen endrer seg, så om vi skal evne å beholde et kritisk perspektiv innen egne fag og på samfunnet for øvrig, må vi fortsatt være interessert i å stå i den uroen – som Østerud nevnte – som er mellom politikk og forskning.

Gullestad trekker avslutningsvis i tvil om psykologi bør være et institutt på et Samfunnsvitenskapelig fakultet; om ikke psykologi bør – med sitt faglige spenn – være et eget fakultet. Det er flere gode grunner til dette, men dersom dette bidrar til at faget unngår å bli utfordret og stå i konflikt med de andre fagene, så vil det et tap. Spennet i psykologifaget, og plassering av psykologi blant de andre fagene på Samfunnsvitenskapelig fakultet, er i det minste en påminnelse om uroen i faget. Denne uroen må ikke stilnes til et fag som bare seiler i rolig farvann der brytninger i møte med samfunnsproblemer er fraværende. Utfordringen for psykologien i dag er at den kan bli fullstendig tilpasset de etablerte institusjoner i helsevesenet, bydeler, kommuner og stat.